LaSemantique

واتـــــا ســـــازی

Semantic

LaSemantique

واتـــــا ســـــازی

Semantic

کلۆدجێرمان — **ریمون لۆبلان**

زانکۆی مونتریال — **زانکۆی ئۆتاوه**

وەرگێر

د. یوسف شەریف سعید

زانکۆی سەلاحەدین-هەولێر

ناوی کتێب: واتاسازی

- کلۆدجێرمان – ریمو لۆبلان
- وەرگێرانی: د. یوسف شەریف سعید
- نەخشەسازی ناوەوە: گۆران جمال رواندزی
- بەرگ: ئاسۆ مامزادە
- سەرپەرشتی چاپ: هێمن نەجات
- ژمارەی سپاردن: ٨٨١
- تیراژ: ١٠٠٠ دانە
- چاپی یەکەم ٢٠٠٦
- نرخ: ١٥٠٠ دینار
- چاپخانە: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە

زنجیرەی کتێب (٢٠٠)

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی
www.mukiryani.com
asokareem@ maktoob.com
Tel: 2260311

پێرست

پێشەکی وەرگێری عەرەبی .... ت

پێشەکی دانەران .... خ

بەشی یەکەم: کێشەکانی واتا ١

أ- واتای ووشەیی چی یە ١

ب- بابەتی واتاسازی ٩

بەشی دووەم: لێڵی فەرهەنگی ٢٦

أ- فرە واتاییو رەگەزدۆزی ٢٦

ب- واتاو بەکارهێنان ٢٩

ج- شێوەکانی لێڵی ٣٢

د- شوێنو لێڵی ....

٣٣

بەشی سێیەم: واتای ووشە ٣٧

أ- کیڵگەی واتایی ٣٨

ب- پەیوەندییە واتاییەکان ٤٥

ج- شیکردنەوەی پێکهاتە ٥٢

بەشی چوارەم: واتای رستە ٧٣

أ- یاساکانی کەواندن ٧٣

ب- ژمێریاری رێژەی پشتەکان ٨٤

ج- گریمانەیی ٨٦

بەشی پێنجەم: پەیوەندی نێوان رێزمانو واتاسازی ٩٠

١- پێکهێنی رۆنانی ٩١

٢- پێکهێنی واتایی ٩١

٣- پێکهێنی دەنگسازی ٩١

تیۆری نموونەیی ٩٢

لیستی سەرچاوەکان ٩٩

پێشەكی

نزیكەی پازدە ساڵێك دەبێت كە خوێندنی باڵا لەبەشی كوردی كۆلێجی ئاداب لەزانكۆی سەلاحەدین كراوەتەوە، بەدرێژایی ئەو ماوەیە بۆ بابەتی واتا سازیsymantic سوود لە چەندین سەرچاوە بەزمانی ئینگلیزیو عەرەبی وەرگیراوە بەڵام لەبەر ئەوەی ئەو قوتابیانەی كە لەخوێندنی باڵا وەردەگرین تارادەیەك شارەزاییان لەودوو زمانەدا كەمەو ناتوانن بەپێی پێویست سوودی لێ وەربگرن، هەروەها لەبەر نەبوونی هیچ سەرچاوەیەك بۆ واتاسازی لە زمانی كوردی دا، بەپێویستم زانی ئەم كتێبە"Lesemantique"ی "كلود جیرمان" مامۆستا لە زانكۆی مۆنتریالو " ریمون لوبلان" مامۆستا لەزانكۆی ئۆتاوە كە لەلایەن" د. نور الهدی لۆشن" كراوە بە عەرەبی لەزانكۆی قاریۆنس لە بەنیغازی ی لیبیا وەرگێڕمە سەر زمانی كوردی چونكە وای بۆ دەچم كە سوودێكی باش بە قوتابیانی خوێندنی باڵا بەزمانی كوردی بگەیەنی و هەورەها ئارەزوومەندانی بابەتی واتا سازیش سوودی لێ وەردەگرن.

لەكاتی وەرگێڕانەكە دا هەوڵم داوە ئەو زاراوانەی كەباونو بەكاردەهێنرێنو لەگەڵ سەلیقەی زمانەكەدا دەگونجێن بەكاربێنم، گرنگی كتێبەكش لەوەدایە كە رووبەری واتاسازی تارادەیەكی باش داپۆشیوەو لە پێنج بەشدا پوختەی بابەتەكانی واتاسازی بەم شێوەیەی خوارەوە خستۆتە روو.

بەشی یەكەم لەدوو پار پێك هاتووە، پاری یەكەم بۆشێوەكانی واتا, واتای وشەیی, وشەوشت, ناولێنراووچەمكو چەمكو سەرچاوەو چەمك, نرخ دانراوە.

پاری دووەم لەبابەتی واتاسازی وشە، وشە وەك بابەتێكی بەرایی واتا سازی، وشە وەك دانەیەكی شیكردنەوە، رستە، رستە وەك بابەتی یەكەمی واتا، رۆڵی واتای رستە. سەختی رۆڵیٚ شیكردنەوەی واتایی، زمانو تێروانینی جیهانی دەدوێت.

بەشی دووەم تایبەتە بە لێڵی فەرهەنگی، لەم بەشەدا باس لە فرەواتاییو رەگەز دۆزیو واتاو بەكارهێنانو شێوەكانی لێڵی، شوێن و لێڵی كراوە.

بەشی سێیەم تەرخان كراوە بۆ واتای وشە، لەم بەشەدا تیشك خراوەتە سەر كێلگەی واتاییو گریمانەی تریروكێشەی دەستنیشانكردن. لێرەدا دوو جۆرە دەستینشانكردن باسیان لێوەكراوە یەكەم دەستنیشانكردنی كێلگەی واتایی دووەم دەستنیشانكردنی یەكەكان. هەروەها باس لە بۆچوون لەپەیوەندیەكانی واتا، هاوواتا، گرتنەوەو پەیوەندییەكانی تری واتا كراوە . لە شیكردنەوی پێكهاتەكاندا باس لە سەرچاوە, پێناسەكان, دارشتن, شیكردنەوەی پێكهاتەیی, كێڵگەی واتاییو هزرەكانی واتا كراوە.

بەشی چوارەم تایبەتە بە واتای رستە، لەم بەشەدا باس لەیاساكانی كەواندن, ژمێریاری رێژەیی پاڵپشتەكانو گریمانەیی كراوە.

بەشی پێنجەم كە دوا بەشی كتێبەكەیە بۆ ئەنجامو پەیوەندی نێوان رێزمانو واتا سازی تەرخان كراوە، لەم بەشەدا باس لەپێكهێنی رۆنانیو واتاییو دەنگسازی كراوە، ئینجا بە وردی باسی تیۆری نموونەیی كراوە.

هیوادارم سوودێكم بەقوتابیانی خوێندنی باڵا گەیاندبیٚو بەم كارە كەلێنێكم لە كتێبخانەی كوردی پڕ كردبێتەوە.

یوسف شەریف سەعید

٢٠٠٦/٥/١٦

پێشەکی وەرگێڕی (عەرەبی)

واتاسازی Semantic بەوە ناسراوە کە لێکۆڵینەوەیە لە واتا، ئەم زاراوەیەش لەکۆتایی سەدەی نۆزدەهەم لەسەر دەستی زانای فەرەنسی میشاڵ برێل Michel Breal لە ساڵی ١٨٨٣ سەری هەڵدا، کە مەبەستەکەی واتاسازی بوو.

زمانەوانـە فەرەنـسییەکان بـۆ ماوەیـەك کێـشەی واتاسـازی یـان واتایـان, بەبابەتەکانی شێواز ناسیو لێکۆڵینەوە ئەدەبیەکان دادەنـا، دواتـر دووبـارە ئـەم زانستەیان خستە ناو لێکۆڵینەوە زمانیەکانەوە.

لەسەدەی بیستەم دا لێکۆڵینەوە لە واتاو واتاسازیدا گەشەی کـردو بـوارێکی فراوانی گرت, ڕێبازی بەدیارکەوتو لێکۆڵینـەوەکان گەشـەیان بـەخۆوە بـینی، تەنانەت لێکۆڵینەوەکان تەنیا پەیوەست نـەبوون بەلایـەنی مێژوویـیـەوە، بـەڵکو لایەنی کۆمەڵایەتیو دەروونیو مرۆڤایەتیو گشت ئـەو بابەتانـەش کەسـەر بـە واتا، یان پەیوەندداربوون بە واتا لەخۆ دەگرت.

واتـا سـازیش لـەواتاکانی زمـان دەکۆڵێتـەوە، واتـە تـەنیا لەگـەڵ هێمـا زمانیەکاندا کار دەکات، هەرچەندە بابەتی هەموو ئەو شتانە دەگرێتەوە کە ڕۆڵی نیشانە یان هێمایییان هەیە، ئەویش چ زمانی بن، چ نازمانی، بـەڵام بایـەخ دانو داکۆکی کردن تـەنیا لـە واتـای زمـانی دا دەبێـت لـە بوارەکـانی لێکۆڵینـەوە زمانیەکاندا.

کەواتە بابەتی واتاسازی بریتییە لە واتای زمانی، واتای زمانیش، لـەواتای تاکی وشەوە کە لە رووی دۆخی فەرهەنگیو بەدواداچوونی گەشەی واتاییو ئـەو گۆڕانکاریانەی کەبەسەر وشەدا دێت، لـە بـەکارهێنانی جیـاوازدا کـە زەحمەتـە دەست نیشانی واتای وشەبکرێت، سەرهەڵدەدات، چـونکە وشـە خـۆی لەخۆیـدا

هەڵگری واتایەکی رەها نییە، بەڵکو بەکارهێنانو دەوروبەر (سیاق) دەستنیشانی واتای راستەقینەی وشەکە دەکەن.

ئەمەو سەرەرای لێکۆڵینـەوەی دەنگـەکانو پەیوەنـدی رۆنانـە کاریگەرەکـە کەبەرەو لێکۆڵینەوەیـەکی تـەواو دەڕوات. ئـەم توخمانـە یـان ئـەو بنەمایـەش لەچوارچێوەی جۆرەکانی واتادان کەبریتین لە:

١- واتای بنجی فەرهەنگی
٢- واتای وشەسازی
٣- واتای رستەسازی
٤- واتای دەوروبەرو شوێن(سیاق)

کە ئەم جۆرانەش بەپێ ی لێکۆڵەر یان ئەو قوتابخانەو رێبـازە دەگـۆڕێن کـە پشتی پێ دەبەسترێ.

یەکێ لە گرنگترین بنەماکانی واتا هێمایە، واتە بیرو ئەو شتەی کە ئاماژەی بۆ دەکرێ، بە پشت بەستن بە جووتەکانی زمـان/ گـوتن.(1) نیـشانە زمانیـەکان لەسەر جووتەی ناوو ناولێنراوبونیاد دەنـرێن، لـەم رووە واتـا سـازی رووبـەرووی کۆمـەڵێك کێشە بۆتەوە لە وانە:

- نەبوونی زاراوەی سنوردار.
- بەکارهێنانی زاراوەکەلە چوار چێوەی پسپۆری جیاوازدا.

لەم کتێبەدا کە لەبەر دەستمان دایە دانەرەکان جۆرەکانی واتاو ئەو کێشانەی کە رووبەڕووی واتا دەبنەوە باس دەکەن.

ئەم دوو دانەرە پرسیان لە چۆنیەتی واتـای وشـەو چـەمكو سەرچـاوەکردوەو هەروەها باسی رستەیان وەکو بابەتی یەکەمی واتـا کـردووەو دەستنیـشانی ئـەو

(1) جووتەکانی فردیناند دی سۆسێر

تەگەرانەیان کردووە کە رووبە رووی گەڕان بەدوای واتای وشە دەبێتەوە وەکو یەکەیەکی شیکردنەوەی واتایی، ئەمەش لە بەشی یەکەم دا باس کراوە.

لە بەشی دووەم دا کێشەی لێڵی فەرهەنگییان باسکردووە لەروانگەی هاوبێژ و رۆلی دەوربەرو (سیاق) یان لە بەکارهێنانی زمانیدا.

لە بەشی سێیەمو چوارەم دا لەواتای وشەو کێلگەی واتاییو شیکردنەوەی پێکهێنەرەکانیان دواون، ئەمەش لە رێگای پەیوەندییە واتاییەکانیو دوواتر واتای رستەو هەندێ یاسای پۆلێنکردنیان لە بەرچاو گرتووە، لەم دوو بەشەدا ئەو کێشانەیان ورژاندووە کەهەندێ کەس وشە بە بابەتی یەکەمی واتا دادەنێو هەندێکی تر کە رستە بە باش دەزانن ببێتە بابەتی یەکەمی واتا.

بەشی پێنجەمیش کە کۆتایی کتێبەکەیە، ئەم بەشە تەرخان کراوە بۆ پەیوەندی ئالۆزی نێوان رستەسازیو واتاسازی لە ژێر تیشکی لێکۆڵینەوەکانی سەر بەرێبازی چۆمسکی.

منیش لەم وەرگێڕانەدا هەوڵم داوە کرۆکی بابەتەکان وەکو خۆیان بەجێ بهێڵم هەروەك چۆن دانەران دایان ناوە ئەمەش وای لێکردم هەندێ جار بیرەکان وەکو خۆی چۆن لەفەرەنسی یەوە هاتووە دایان بنێم، بەتایبەتی لە خشتەی ناوی ئاژەلەکاندا، چونکە وەرگێڕانیان بۆ سەر زمانی عەرەبی ئەم ئامانجەی کە بۆی دانراوە لە دەست دەدات لەکاتێکدا هەوڵم داوە هەندێ ناو بگۆڕم وەکو ناوی"Pierre" و"Marie "کە لەجیاتیان ئەحمەدو فاتیمەم داناوە.

هەرچی پێناسەی زارەوە زمانیەکانە ئەمانەش لەژێر رۆشنایی فەرهەنگە زمانیەکان دانراون، ئەوەی زیادبوو بێ و هیچ کاریگەریەکی بەسەر بابەتەکان نەبووبێ لام داوە.

هیوادارم توانیبم لێکۆڵینەوەی واتایی بخەمە بەردەست خوێنەری عەرەب, سەرکەوتن لەلایەن خوداوەیە.

پێشەکی دانەران

دەرخستن و بابەتی واتاسازی

زۆر زەحمەتە وا بیر بکەینەوە کە وانەیەکی, دەروازەیەك بۆ زمانەوانی گشتی, بەشێکی تایبەتی بە لێکۆڵینەوەی واتا تێدا نەبێت، واتە واتاسازی.

لەگەڵ ئەوەشا هەندێ جار، وا رێك دەکەوێت کە ئەم بوارە گرنگەی زمانەوانی هەر بەتەواوی باسی لێوە نەکرابێت، یان لێکۆڵینەوەیەکی کەمی لەسەر کرابێت، ئەمەش دەگەرێتەوە بۆ کورتی ماوە(چونکە لێکۆڵینەوە لە واتا دووادەخرێت بۆ کۆتایی لێکۆڵینەوە)یان قورسی بابەتەکە.

بەلام ئەگەر ئێمە دان بەوە بنێین کە زمان یەکەم جار بەوە پێناسە دەکرێت کە ئامێرێکە بۆ پەیوەندیکردن، ئەوسا زۆر مایەی داخە کە لێکۆڵینەوەی ناوەڕۆك یان واتاسازی پشت گوێ بخرێت.

لەم لێکۆڵینەوەیەدا ئەو کێشانەی کە رووبەرووی واتاناسان دەبێتەوە باس دەکەین. بەم هۆیەوە لەبەشی یەکەم دا پرسیار لە واتای وشە دەکەینو دواتر پێداچوونەوە لەسەر ئەو تەگەرانە دەکەین کە بەوەرگرتنی واتایی وشە وەکو یەکەیەکی لێکۆڵینەوە لە واتا رووبەروو دەبینەوە.

پشت بەو کارانە دەبەستین کە رستە دەکەنە بابەتی یەکەمی واتا.

سەرەرای ئەمەش هەندێ بایەخ بە تەنگو چەڵەمەکانی کاری واتاناسەکان دەدەین.

له بەشی دووەمدا، له روانگەی وەك يەكو هاوبێژدا باس له كێشەی لێڵی فەرهەنگی دەكەین، كه له واتادا رۆڵی دەوروبەری زمانیو دۆخی دەوروبەری زمانەوانی دەوروژێنیّ.

بەشی سێیەمو چوارەمیش تەرخان كراوە بەو كێشانەی كە بابەتی وشە دەكەنە كرۆكی واتاسازیو ئەوانەی كە رستە بە باشتر دەزانین بۆ لێكۆڵینەوە لە واتاسازی.

لە بەشی كورتەو دەرئەنجامدا هەوڵ دەدات دەست نیشانی كورتەیەك لەو پەیوەندیە ئالۆزەبكات كە لەنێوان رێزمانو واتا دا هەیە بەتایبەتی لەژێر رۆشنایی ئەو كارانەی كەلەسەر بنەمای زمانەوانی چۆمسكییەوە بنیات نراوە.

بابەتی لێكۆڵینەوەكە:

لەكۆتایی لێكۆڵینەوەكە دەتوانین لە:

١- جیاكردنەوەی ژمارەیەك لەو زاراوانەی كە بەوردی بە واتای زمانییەوە گرێ دەراوە، بەتایبەتی: چەمك، سەرچاوە، بەها.

٢- تاووتۆی كردنی نموونە جیا جیاكانی ئەو كێشانەی كە وشە، یان رستە دەكەنە بابەتی یەكەمی واتاسازی.

٣- هەست كردنی رووداوی كە زمان دابەشكردنی تایبەتی راستیەكانی تێدایە.

٤- بەیەكەوە گرتنو هاوسەنگی, كردە ناوەندیەكان, پێوەرە لەبارەكانی نێوان وەك یەكو هاوبێژ.

٥- دوای بەكارهێنانەكانی كارەكی، جیاكردنەوەی تواناو سنوری تیۆری بەكار هێنان(عادەت)، بە تایبەتی ئەوانەی لەلایەن فەرهەنگ سازەكانەوە بەكار دەهێنرێت.

٦- باس لە رۆڵی چوارچێوەی زمانیو دۆخ لە دەرەوەی زمانەوانی سەبارەت بە لێڵی فەرهەنگی دەكات.

٧- پێداچوونەوەی هەندێ گریمانە لەپاڵ كۆمەڵێك لە یاساكان(نوسراوەكان)ی دەرچوو تا ئێستا لەچوارچێوەی واتای وشە, كێڵگەی واتایی, پەیوەندی نێوان واتاو شیكردنەوەی واتایی.

٨- پیادەكردنی هەندێ كردەی شیكردن پێشنیازكراوەكانی لەبواری واتای رستە, یاساكانی كەوتن, ژمێریاری پاڵپشتو گریمانەكان.

٩- شارەزابوونی دوو رێگای جیاواز بۆ تێڕوانینی ئەو پەیوەندیەی لە نێوان رێزمانو واتاسازیدا هەیە لەچوارچێوەی رێزمانی بەرهەم هێنانو گوێزانەوە.

بەشی یەکەم

کێشەکانی واتا

کێشەکانی واتا کۆمەڵێك لەو پرسیارانە دەگرێتەوە خۆ کە لەبواری لێکۆڵینەوە دێنە ئاراوە. کێشەکانی واتا، کۆمەڵە کێشەیەکە کە لە واتاسازی، لەم بەشەدا دەکرێت، لەپاڵ ئەو پرسیارە سەرەکیانەی کە رووبەرووی واتاناس دەبێتەوە هەندێ راستی بەدیار دەکەوێت.

بێ گومان دەبێ دەستنیشانی باری یەکەمی واتا بکەین، بەداخەوە هیچ وەلآمێك بۆ کێشە چارەسەرنە کراوەکان نادۆزینەوە، ئەمەش ئەو بەردەوامیە یە کە دەبێ لەم بەشەدا لێکۆڵینەوەی لەسەر بکرێت.

ئەلف: واتای وشە چی یە؟

پێناسەی واتاسازی وەك لێکۆڵینەوە یان زانستی واتا" بۆتە کارێکی سروشتی لێراهاتوو لە زمانەوانیدا، بەلآم هیچ سودێك لەم پێناسە گشتییە وەرناگیرێت تا مەبەست لە واتا دیاری نەکەین(Signification). بەم شێوەیە لەم ساتەوە کە هەوڵ دەدەین بۆ دیاری کردنی واتا کێشەی زۆر سەر هەڵدەدات، لەوانە:

- ئایا دەتوانین بگەینە پێناسەی واتای وشە؟

١- وشەو شت:

لای ئەفلاتوون بۆ نموونە واتای وشە ئەو شتە ناولێنراوەیە بە وشە. واتای مێز(table) ئەو بابەتە بەرجەستەیەی مێزە" بەلآم ئەو گەشەیەی نیشانەی زمانی کارێکی ئاسان نیە.

لە راستیدا ئێمە وا بەروونی بیر لە ناولێنراوەکانی زۆربەی ئاوەڵناوەکان ناکەینەوە وەك(باش، جوان...هتد) هەروەها کارەکان وەك کاری (رۆیشتن) یان هەندێ جۆری گوتن وەك(ئامرازی پەیوەندیو ئامرازی بەستن..هتد)

سەرەڕای ئەمەش هەڵوێستمان چییە دەربارەی وشە نا بەرجەستەکانی وەك(ئازادی) یان ئەو وشانەی کە لەگەڵ کرۆکی راستەقینەیان ناگونجێن وەك(جنۆکە، ساحیر.....هتد) هەروەك " فریج Frege " ی لۆجیك ناس روونی کردۆتەوە، ئەگەر وشەیەك یان دەستەواژەیەك لەگەڵ بابەتە بەرجەستەکەی یەکتریان گرتەوە هیچ پێویست ناکات ناوو ناولێنراویەکتر بگرنەوە: ئەستێرەی ئێوارانو ئەستێرە بەیانیان دوو دەستەواژەنو یەك واتا ناگەیەنن، لەگەڵ ئەوەشدا کە هەردووکیان یەك ناولێنراون بۆ (هەسارەی ڤینۆس). ناچارین لێرەدا شتێکی بخەینە سەر ئەویش ئەوەیە کە سنوری راستیەکان هەندێ جار لێڵن: پیری لەکوێ دەست پێدەکات، لاوی لەکوێ کۆتایی پێدێت؟ شەو رۆژ، فێنکیو گەرمی، ..هتد.

٢- ناولێنراو وچەمك(مەزندەكردن - تصور):

ڕێگایەكی تر هەیە بۆ مەزندەكردنی واتا(الدلالە)[1] (signification) ئەویش بە دامەزراندنی پەیوەندی نێوان وشەیەك‌و ڕاستیەكان بەهۆی مەزندە كردنەوە، لێرەدا واتای وشەی(مێز) تەنیا بابەتە بەرجەستەكە نیە بەڵكو مەزندەو بیركرنەوەیە لە(مێز) ئەو مەزندەیەی كە بەستراوە بەراستیەكانی (مێز) بۆ ئەوەی باش هەست پێ بكەین كە بە چی یەوە بەندە، دەگەڕێینەوە سەر مەزندەی" دی سۆسێر f. de saussure".

بەنیسبەت سۆسێر" پەیوەندی زمانی، خاوەن سروشتێكی دەروونی بنەمایەكە بۆ دروست كردنی كرۆكی دوو ڕووە، ئامادەكراوە بۆدەرخستنی چەمك‌و ناولێنراو،و وێنەی دەنگی یان ناو، ئەم مەزندەیەش لە هێلكارییەكی وەك ئەمەی خوارەوە بەرجەستە دەكات.

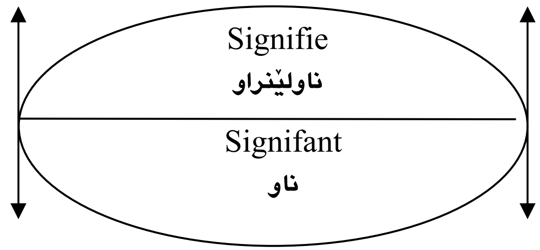

واتاسازیش ئەو زانستەیە كە بەوردی بایەخ بە ناولێنراوی نیشانەی زمانی دەدات (ناو و ناولێنراو) وەكو دوو زاراوەی هاوواتا بەكارهێنراون).

(١) signification هەندێ جار بە واتا هەندێ جار بەواتاسازی لێك دەدەینەوە بەپێی ئەو چوار چێوەی كەتیایدا بەكارهاتووە.

سەرەڕای ئەمەش " دی سۆسێر" بە تیۆرییەكەی خۆی دەربارەی نیشانەكانی زمانی بە بۆچوونی زۆربەی زمانەوانان بەداهێنەری ڕاستەقینەی واتاسازی هاوچەرخ دەژمێردرێت.

بەڵام ئەوەی كەدەبێ لە ناولێنراو بگەین"Signifie" زۆر ڕوون‌و ئاشكرا نیە، چونكە لەهەندێ نێوەندا بە هاوواتای" شت" "Chose" دادەنرێت، لەهەندێ شوێنی تر بەواتای مەزندەو بیر، واتە بە كرۆكی زانستی دەروونناسی یا لۆجێك دادەنرێت، لەدوای" دی سۆسێر" هەوڵێكی زۆرو كۆششێكی زیاد كراوە بۆ دانانی چەمكێكی ورد بۆ مەزندەی نیشانەی زمانی.

٣- چەمك‌و سەرچاوە:

لەو هەوڵانەی كە لەم بوارەدا دراوە، ئاماژە بە هەوڵی دوو زمانەوانی ئینگلیزی دەكەین " ریچاردزو ئۆگدینە Richards & Ogden" ئەم دوو زانایە لە ساڵی ١٩٢٣ كتێبێكیان بڵاو كردەوە بەناونیشانی (واتای واتا). لەم كتێبەدا سێگۆشەیەكی واتاییان لەژێر ناوی سێ گۆشەی بنجی خستە ڕوو.

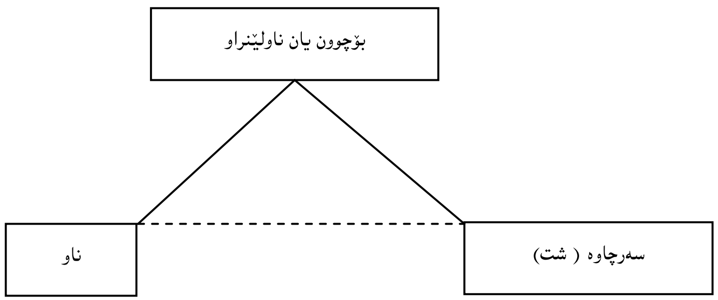

بۆنموونە ئەگەر وشەی(مێز) وەربگرین، ناوەکە وێنەیەکی بیستراوە کەلەگەڵ زەنگی دەنگەکانی (م، ێ ، ز) ڕێك دەکەوێت.

ناولێنراوەکەش ئەو بیرەیە، یان مەزندەیە بۆ (مێز). سەرچاوەکەش ئەو بابەتە بەرجەستەیان بابەتی هەست پێکراوەیە کە (مێزە)ە.

نیشانەی زمانی لەسێ گۆشەکەدا باڵی چەپ دەینوێنێ کە بریتی یە لە پەیوەندی نێوان ناو و ناولێنراو.

سەرچاوەش ئەو پەیوەندییەیە لەنێوان نیشانەی زمانیو سەرچاوەو ئەو شتەی دەرەوە(واتە دەرەوەی زمانەوانی).

پەیوەندی نێوان ناوو سەرچاوە(واتە وێنەی بیستراور م، ێ، ز)و بابەتەکە(مێز) پەیوەندییەکی ڕاستەخۆ نییە هەروەك خاڵەکانی ژێر سێ گۆشەکە دەست نیشانی دەکات، ئەوەی کە لەسەرسێ گۆشەکەیە یەکسەر دەمانگەیەنێتەوە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ بۆ پەیوەندییە دووانەکان (الثنائیة) کە (دی سۆسێر) بەر لەچەند ساڵێك باسیانی کردووە.

لەگەڵ ئەوەشدا کە سێ گۆشەکەی (ریچاردزو ئۆگدین) هەندێ وردی تێدایە لەپەیوەندی نێوان چەمكو شتەکاندا“ بەڵام هیچ شتێکی نوێی نەخستۆتە سەر تێوڕییەکەی (دێ سۆسێر) لەبواری ناولێنراودا، هەروەها بۆ واتاسازی زمانی، هیچ شتێکی بەنرخی زیاد نەکردووە.

سەرەڕای ئەمەش تا ئێستا کەس نەیتوانیوە پێناسەیەکی وردی زمانی بۆ ناولێنراو دابنێ، بەتایبەتی ئەوانەی پشتیان بە بۆچوونی سیانی نێوان نیشانەی زمانی(ناو، ناولێنراو، سەرچاوە) بەستووە.

ئوڵمان (Ullman) دوای ئەوەی کە لەکورتەیەکی زانستی واتاسازی فەڕەنسی ساڵی ١٩٥٢، وەرگێڕانێکی سادەو گونجاوی بۆ زاراوەکانی سێگۆشەی " ریچاردزو ئۆگدین " پێشکەش کردو دوایی ئەوەی کەباسی پەیوەندییە جیاوازەکانی نێوان هەر بەشێك لەبەشەکانی سێگۆشەکەی کرد ئەمەشی خستە سەر کە " شت" لەوانەیە دووربێت لە ڕۆنانی ناوەوەی وشە، هەروەها نیشانەی زمانی بەتەواوی وەك دێ سۆسێر لەدوو زاراوەدا کورت کردەوە: ناو"دال" ناوی شت کە رونانی ناو ڕۆدەنێتو ناولێنراو"مدلول" کە واتاکە دەردەخات و ئەو پەیوەندییەیە کە ئەم دوو زاراوەیە بەیەکەوە کۆدەکاتەوە.

٤- چەمك و نرخ:

هەر چەندە "دی سۆسێر " زانستی واتا سازی لە کتێبەکەیدا (چەند وانەیەك لە زمانەوانی گشتی) روون نەکردۆتەوە کە لە سالی ١٩١٦ دەرچووە، بەڵام بە دۆزەرەوەی بیرەکە دادەنرێت ، کە سەرچاوەی فەرهەنگسازی و واتا سازی ڕۆنانییە .دەبێ نرخیش بە چ شتێکەوە بەسترابێتەوە؟ نیشانەی زمانی کرۆکێکە لە ناوو ناولێنراو پێك هاتووە، هەر وەك زمان لای "دی سۆسێر" کە بە سیستەمێکی بنجی رووت دادەنرێت.دەتوانین لەم بارەوەبپرسین : لەچ شتێك دا ناولێنراوی (مدلول) دانەیەکی زمانی لە نرخەکەی جیادەکرێتەوە .

بۆ روونکردنەوەی جیاوازییەکە دی سۆسێر پەنای بردەبەر بەراوردکردنی لەگەڵ یاری شەترەنج و بەردی ئەسپی وەك نموونە وەرگرت و تێبینی کردو

گوتی : دەکرێ ئەم پارچەیە (ئەسپە) بگۆڕینەوە بە پارچەیەکی تری وەك پارچە دراوێك یا قوفلێك یا بازنەیەك ....هتد . تەنانەت ئەگەر لێکچوونیش نەبێت لە نێوان ئەو پارچانە ؟ بەپیی ئەوەی کە ئەسپەکە خۆی هیچ شتێك نانوێنێ ئەوەندە بەسە بۆ دانانی نرخەکەی بەپێی شوێن و بارودۆخی بەنیسبەت ئەو پارچەیەی کە لە گەلی گۆراوە ئەوەی ئەو نرخەێ پێ بەخشیوە بەرانبەرکردنیەتی لەگەڵ پارچەکانی تری یارییەکە .

هەمان شتیش لەسەر زمان پیادە دەکرێت، (بۆ نموونە نرخی زاراوەیەکی زمانی بەپێی شوێنی کۆمەڵە یاساییێك دا، کەزمانەکە پێك دێنێت، سەرهەڵدەدات یان دادەنرێت، تۆری بەرامبەرکردنی هێماکان لەناو خۆیاندا.)

بەڵام ناولێنراو تەنیا شێوەیەکی نیشانەیە، بۆ روونکردنەوەی جیاوازی نێوان واتاو نرخ لەسەر ئاستی زمانەوانی،"سۆسێر"پشتی بە کۆمەلێك نموونە بەستووە لەوانە:

أ- وشەی مەڕ"Mouton" لەزمانی فەرەنسی" Sheep" لە زمانی ئینگلیزی دا هەمان واتا دەگەیێنن، بەڵام هەمان نرخیان نییە. چونکە لە زمانی ئینگلیزیدا وشەی"Motion" بەو پارچە گۆشتە دەوترێ کە ئامادەیە بۆ خواردن، لەکاتێکدا وشەی" Sheep"بەو ئاژەڵە (مەڕ) دەوترێت کە لەناو کێلگە دابێت.

نرخی جیاوازی"moution" و"sheep" لەئەنجامی بوونی دوو زاراوی جیاواز لەزمانی ئینگلیزی، کە بۆ دەربڕینی ئەو راستیەی کەبەیەك زاراوە لەزمانی فەرەنسی هاتووە، سەری هەڵداوە.

ب- لەناو زمانێك دا وەکو زمانی فەرەنسی بۆ وێنە چەندین هاوواتا هەن وەك "redouter" ترسان "crainder" و هەست بە ترس کردن "avoir peur"، سنورو بەکارهێنانی ئەم هاوواتایانە بەهۆی جێگۆڕکێیان لەگەڵ یەکتری دەست نیشان دەکرێ، نرخیان لەرێگای نەگونجانیان لەگەڵ یەکتر سەرهەڵدەدات و پەیدا دەبێت.

ئەگەر یەکێ لە زاراوەکانی وەك "redouter" نەبێت ناوەڕۆکەکەی دەبێ لەنێوان دوو زاراوەکەی تر دابەشکرابێت. لەوانەشە ببێتە مایەی دەوڵەمەندکردنی زاراوەیەك، بە سوودوەرگرتن لە کاریگەری زاراوەکە لەسەر زاراوەکانی تر.

بۆ نموونە هەرچەندە لەرووی مێژووییەوە هیچ پەیوەندییەك لەنێوان دیواری روخاو "un murdécripi"و پیرەمێردێکی بێ تاقەت و پەك کەوتوودا "un vieillarddécripit" نەبێت، بەڵام خەڵك وەکو زاراوەیەك دایانناوە، توخمی نوێ خراوەتە ناو "décripi" لەئەنجامی هەڵسوکەوتی لەگەڵ "décripi" دا.

ج- هەر لەگەڵ زمانی فەرەنسی دا دەبین، ئەمجارە لەگەڵ دۆخی رێژەی فەرمانداا، ئەگەر رێژەی کاری بڕۆ "marche" و بڕۆن "marches"، رۆژێك لەرۆژان لە بەکارهێنان کەوت، دەبنین نرخی با بڕۆین"marchons" گۆرانی بەسەر دادێت و هەردوو رێژەکەی تر بەخووە دەگرێت.

بەهەمان شێوە لە دیدو بۆچوونی " سۆسێر" دا شیکردنەوەی واتایی تەنیا هەوڵ نادات بایەخ بە یەکەی واتایی زمان بدات، بەڵکو لە هەمانکاتدا بایەخ بە نرخەکەشی دەدات ، واتە ئەوە پەیوەندی و واتایانەی کە دەیانپارێزی لەگەڵ واتاکانی تر لەسەر ئاستی سیستەمی زمانیدا.

ب- بابەتی واتا سازی:

١- وشە:

أ- وشە وەك بابەتێكی بەرایی واتاسازی:

تێبینی دەكرێ كە بەلای زۆربەی خەڵكی بابەتی یەكەمی واتاسازی وشە بێت .واتاسازیش رۆڵێكی بنجی دەبینێت لە دەستنیشانكردنی یاسای رێكخەر بۆ واتای وشەكان لە ناو خۆیاندا، ئەو گریمانەیەی كە دەكرێ لەسەرئەم رێرەوە دابرێژرێت بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

لەراستیدا چەندین بنیاتنان لە سەر ئاستی رۆنانی دەنگسازی" la phonologie "ئاستی وشەسازی "morphologie"وئاستی رستە سازی "Syntaxique" هەیە، زمان یەكەیەكی تەواوە، بۆچی دەبێ ئەم ئاستانە لە رووی واتاسازییەوە جیاوازبن؟

كاتێ ئەم گریمانەیەم دانا، لێكۆڵەرەوەكان لە واتاسازی دا رووبەرووی پێچەوانەیەك بوونەوە.

لەلایەك هەندێ لە زمانەوانەكان باوەریان بە یاساكانی رێكخستن هێنابوو ،هەرچەندە دانەی زمان و ناوەرۆكەكەی (واتاكانی) وشەكان- بێگومان- لەیەكتری دانەبراون لە مێشكماندا.

لەلایەكی تر بەشێكی زۆری زمانەوانان وای بۆ دەچن كە گێرە شێوێنیە وابیر بكەینەوە كە دەكرێ لە رێگای شیكردنەوەوە بگەینە تەواوی نموونەی رۆنانی ئەم سیستەمە لە واتا، لە رێگای فەرهەنگەوە (دانەی زمان).

بە واتایەكی تر ئەگەر تارادەیەك دەستنیشانكردنی هەندێ بەش لە دانەكانی زمانێكی دیاریكراو كارێكی ئاسانبێت ، وەك ئەو زاراوانەی كە

گوزارشت لە خزمایەتی دەدەن، یان رەنگەكان ،یان پلەی سەربازی....هتد.

بەڵام - تائێستاش- دۆزینەوەی رێگایەك بۆ رێكخستنی دانەكانی تری زمان كارێكی ئەستەمە، كە ئەمانەش بەشێكی زۆری زاراوەكان پێكدێنن كە ئێمە دەتوانین بەكاریان بهێنین. بەشێكی كەمیان ناگونجێ لەگەڵ ئەو رێگایانەی كە تا ئێستا بەكار دێت لەگەڵ بەشە لێكدراوەكان.

بۆ نموونە ئەوەی كە بەرێزمانی سوننەتی ناونراوە (صرف) وشەسازی یان رۆنانی وشە لەسەر "بنەمای پێشگر و پاشگر و بەردەوام گەرانەوە بۆ سەر بنجی وشەكە، زنجیرە بارێكی بەردەوامە بۆ نموونە :

boulange-rie	enseign-er
-ons	characute –
-ant	armure –
-ement	verre -
Etc…	etc…..

ensign- ous	casse-tête
chant -	-noisettes
cri -	-pied
dirige-	-pipe
etc...	etc..

یان لەگەڵ کۆمەڵەی دارێژراوەکانی "able" یان لێکدراوەکانی "in"، "super"،" ment" ...هتد، ئەمەش دوبارە دۆخێکە لە کێڵگەی دارشتن بۆ بەشێك لە دانەکانی زمانی کە گوزارشت لە ئاژەڵە خۆماڵیەکان دەکاتەوە، بەرامبەر بەوەی کە "جۆرج مۆنانGeorges Mounin" لە کتێبەکەیدا کلیلەکانی واتاسازی(١٩٧٢- لا ١٣٢) سەلماندویەتی ئەو تێبینی یانەی کە لەم زنجیرەیە هەڵدەهێنجێنرێت، یان دەرەنجامی ئەو زنجیرەیە ئەوە دەردەخات کە بەلایەنی کەمەوە بوونی بنیادی هەندێ یەکەی فەرهەنگی- ئەو رێکخەرە فەرهەنگیو واتاییانە لەو دێتایانەو سەرهەڵدەدات کە بابەتی زمانی رووتن: ناولێنراو یان روخساری وشەکان نرخی سەرەکی توخمی شیکردنەوەن، لەکاتێکدا ئەو قورساییەی (ئەو گیرو گرفتانەی) کەرووبەروومان دەبێتەوە لە راستیدا دەکەوێتە سەر رۆنانی ناولێنراوی یەکەکانی زمان، چونکە ئێمە وای بۆ دەچین کە ئەم قورساییە پەیوەندی بە رۆنانی ناولێنراوەکانەوە هەیە، هەروەها پەیوەندی بە نیسبەت رۆنانی هاوبەش(دوال) کە لەگەڵ رێکخستنە لێڵەکەی ناولێنراوەکانی ئەو یەکەزمانیانە دەگونجێ.

لێرەوەدا ئەم خشتیە بە نموونە دەهێنینەوە.

Nom Specifique	Ane	Cheval	Mulet	Boeuf	Chevre	Porc	Cochon	Chat	Chien	Lapin	Poule	cznard
Femelle	Anise		Mule		Chevre			Chatte	Chieme	Lapine	Poul	Cane
Jeune	Anon				Chevreau	Porcelt pourceau	Cochonnet	Chaton	Chiot	Lapereau	Poulet	Canetot
Panyrution					Cheverler		Cochonner	Chatonner	Chicenner	Lapiner		
Gardien	Anier		Muletier	Bouvier?	Chevner	Porche						
Derivation Adjectable		Chevalin	Mulasier	Bovin?		Porch						
Local delevage				Bouvene	Borcheric	Cochonnier		Chenil	Lapiniere	Poullailler?		

N.B: le? Indiq
ue les derivations non productives ou peu productives don’t on peut se demander si elles sont percus generalemment.

تێبینی:

نیشانەی پرسیار لەو خشتەیەدا بۆ وشە دارێژراوە بەکار نەهاتووەکان یان زۆرکەم بەکارهاتووەکان دانراوە، کە دەکرێ بپرسین بە شێوەیەکی گشتی باسکراون یان نەء .

لەبەر ئەوەی زانستی واتاسازی یەکەم جارو پێش هەموو شتێك بایەخو گرنگی بە توخمە فەرهەنگی یەکانی زمان دەدات، بۆیە ئەو بۆچوونە بۆ واتاسازی نزیك دەبێتەوە لەهەندێ لایەنەکانی زانستی وشە(یەکەکانی وشە) واتە لە لێکۆڵینەوەی بنەماکان و ڕێگاکانی فەرهەنگی. (ئەمەش بە تەکنیکی ئامادەکردن ناسراوە بۆ دەستنیشانکردنی فەرهەنگەکانی زمان).

لە راستیدا دەتوانین گریمانەی ئەوە بکەین کە زانیاری پتەوی ڕێژەکانی ئامادەکردنی ناولێنراوەکانی وشە لەوانە یە بەرەو چاککردنی فەرهەنگەکانی زمانمان ببات، بەڵام پشت بەستن بە وشە وەکو یەکەیەکی شیکردنەوەی واتا بەبێ ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ کێشەو گیروگرفت ئەنجام نادرێت.

ب- وشە دانەیەکی شیکردنەوەیە: ئەگەر لەم وشانە وەك" مێز" "table"و" نووسینگە""bereau" وە کورسی " chair" هەروەها" لە" و" بە" و" لەسەر" "par" و لەبەر لە جیاتی" pour" و" لەبری" et" وەردەبینەوە، هەست بەوە دەکەین کە سێ وشەی یەکەم لەڕووی واتاکانیانەوە بەتەواوی وەکو سێ وشەکەی دواتر نین، لێرەدا ئەو جیاوازییە دەردەکەوێت کە زمانەوانەکان لەکۆنەوە هەستیان پێ ی کردووە، هەندێکیان باسیان لەوشەی پڕو وشەی بەتاڵ کردووە، هەندێکی تریان باسی وشەی پڕو وشەی ئەرکیان کردووە، ئیتر هەر بەم جۆرە..هتد.

هەرچۆنێك بێت زاراوەکان بەکارهاتووە، بەڵام جیاوازییەکە لە سروشت دا هەر زۆرە، ئەمەش ڕێگا دەدات کە مامەڵە لەگەڵ ئەم دوو جۆرەدا بکرێت.

ئێمە دەتوانین قسە لەبارەی واتای فەرهەنگیو واتایی ڕێزمانی بکەینو ئەوەش بکەینە پێوەرێك بۆ جیاکردنەوە.

لەراستیدا فەرهەنگ پەیوەستە بەلایەنێکی ژمێردراوی سنوردار، هەر رۆژە وشەیەکی فەرهەنگی نوێ سەرهەڵدەدات، لەلایەکی ترەوە پەیوەندی بەهەندێ بەشی داخراو هەیە وەك (ئامرازی پەیوەندی کە تارادەیەك داخراون). ئەم بینەو بەردەیەش هەر بەردەوام دەبێت.

گیروگرفتی دووەم بەهۆی ئەوەی کە وشە یەکەیەکی دیاری کراوە بەئاشکرا، سەرهەڵدەدات بۆ نموونە:

Mappe du monde /mappemonde ئاساییە کە وشەکە (وشەی یەکەم) وەکو یەك وشە باسی لێدەکرێت، بەڵام ئەم بارە لەگەڵ وشەی"mappe du monde" ناگونجێ، هۆیەکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێتەو کە وشە ڕێکەوتنە، واتە کۆمەڵ لەسەری ڕێك دەکەوێت، ڕێك کەوتنی زاراوەی زمانی نووسراوو جیاوازی نێوان وشەکان تەنیا لە بەرکارهێنانداییە واتە " ڕێکەوتن"

توخمێکی تر دەچێتە سەر ئەو گیروگرفتانە باسیان لێوەکرا، ئەویش ئەوەیە کەهەندێ وشە روون و ئاشکرانین، کەچی هەندێ وشەی تر زۆر روونو ئاشکران، وشەی روونو ئاشکرا ئەو وشانەن کەبەگشتی واتاکانیان بەنیسبەت توخمە بنچینەیەکانیان دەست نیشان کراوە. بۆ نموونە لە وشەی " maisoniette" کە بچووککراوەی خانووە پاشگری "ett e" گوزارشت لە

بچووك كردنەوە دەكات ئەمەش یاسایەكی گشتی نیە چونكە"tablette" بۆ مێزی بچووك بەكار نایەت، كەواتە" ناكرێ بەئاسانی دەستنیشانی وردی بەشە گرنگەكانی وشە بكرێت.

لە هەندێ وشەی تردا كە لە توخمی پێكهێنەر پێك نەهاتوون خودی وشەكە گوزارشت لەخۆی دەكات وەك مێوە"fruit"و گوڵ" fleur" و باران"pluie" ...هتد.

لە راستیدا لە دەستنیشانكردنی وشە وەك یەكەیەك بۆ شیكردنەوەی واتا كۆسپێكی تر هەیە ئەویش لە بوونی كون و بۆشاییە لە زماندا ئەمەش رامان دەكێشی بۆ درێژ دادری ئەمەش وەكو ئەو رێگایەیە كە زمانی فەرەنسی بۆ بەچكەی هەندێ لە ئاژەلەكان بەكاری دەهێنێ، كە ئەمەش رێك وپێك نییە وەك: پشیلە "chat." "فەرخە پشیلە" "chaton" و " گوجیلە " "chiot" شێر"lion" فەرخە شێر"lionceau" . ئەم وشانە بەرامبەریان هەیە لە بچووك كردنەوەدا كە چی هەندێ وشەی تر هیچ زاراوەیەكیان بۆ ئاژەلی بچووك نییە وەك:" البرنیق"""hippopotame،l" و پلینگ " leopart" و "كركدن" یەك شاخە "lerhinoceros" بۆ بچووك كردنەوەی ئەم جۆرە وشانە دەبێ پەنا بەرێتە بەر درێژ دادری وەك فەرخە پلینگ "bebeleeopart" ...هتد

لێرەدا دوو یەكەی واتاییمان هەیە بۆ دەربرینی راستییەك بەڵام لە بارەی رێژەی زاراوەی دەربرینی وەك:" هەستی بە ترس كرد"avoiroeur" دەبینین دوچاری هەمان گیروگرفتی نموونەی پێشوو دەبێتەوە. دەرئەنجام دەتوانین بڵێین، ئاسان نیە بڵێین وشە دەتوانێ ببێتە یەكەیەكی شیتاڵكردنی واتایی، تەنانەت

ئەگەر واتا ئاسانو فەرهەنگ ناسانیش بە ئاسانی بەكاریان هێنابێ، بۆ گەیشتن بە باسێكی لەبار بۆ واتا، پێویستە هەندێ لەو بنەمایانەی كە دەربارەی گیرو گرفتەكان، كە پێشتر ئاماژەیان بۆ كرا، هەڵبژێرین.

٢- رستە:

أ- رستە وەك بابەتی یەكەمی واتا:

بەلای هەندێ واتاناسان، هەروەك پێشتر دیتمان، واتا پێویستە پێش هەموو شتێك بایەخ بە وشە بدات، كەچی هەندێكی تر بە لایەنەوە ئەگەر واتای وشەكان گرنگی خۆی هەبێتو لە بەشەكانی تر باشتر بێت، پێویستە ئەم لێكۆلێنەوانەی دەربارەی واتا دەكرێت لەسەر ئاستی دەربڕین بێتو لەگەڵیدا بگونجێت.

بەواتایەكی تر ئەو شتەی كەدەبێتە بنج لە واتادا ئەو رێگایە یە كە واتای وشەكانی تێدا رێز دەكرێت بۆ رۆنانی واتای رستەیەك. بۆ نموونە ئەگەر رستەیەكی وەك (پیاوەكە پارەی دا بە كوڕەكە) وەربگرین دەبینین لەم گوتنە چەند دانەیەكی فەرهەنگی بنجی گوتنەكەمان پێك دەهێنێ كە(منداڵەكە پارەی دا بە پیاوەكە)یە. بەڵام واتای رستەی یەكەمو دووەم لێك جیاوازن، هەروەها ئەم بۆچوونە لەسەر ئاستی رۆنانی سەرەوەی زماندا كێشەی پەیوەندی نێوان رێزمانو واتامان بۆ دەخاتەڕوو.

ب- رۆڵی واتای رستە:

لە ماوەیەكی نزیك دا تارادەیەك، لایەنگرانی واتای رستە لە سۆنگەی ئەوەی كە رۆڵی واتا لەسەر دۆزینەوەی پێكهاتەی واتای گشتی گوتن

دەوەستێت و لە مانـای یەکـەکانی فەرهەنگییـەوە سـەرهەڵدەدات، بـۆ ئـەم مەبەستە چوون کە کێشەکە بەسـتراوەتەوە بـە تێبـینیو شـیکردنەوەی ئـەو گوتنانەی کەبەراستی قسەکەران بەپێ ی کۆمەڵێك یاسا دەربیان دەبرن .

لەماوەی چەند ساڵێکدا توێژینەوەی زۆر فراوان لـە بـواری واتـا لەلایـەن توێژەرانەوە پێشکەش کـراوە، وەکـو (جیرۆلێـد کـاتس فـودور) " Jerrold Katzet fodor" لە ساڵی ١٩٦٣ لە وتارێکدا بەناوی " ڕۆنانی تیۆری واتا "The structure of semantic"،ئـەم وتـارەش وەرگێـردراوە بـۆ زمـانی فەرەنسی لـە سـالی ١٩٦٦-١٩٦٧ لـە ژێـر structure dune theroie francais semantique avec application au " ڕۆنـانی تیـۆری واتاییو پیادە کردنی لەزمانی فەرەنسیدا.

ئەم تیۆرە چوار ڕۆڵی بۆ تیۆری واتایی داناوە:

ڕۆڵی یەکەم:

دۆزینەوەی لێڵی (تەمو مژ) ناڕێزمانی، وەك بۆ نموونە بلێین :(لیـستەکە تەواوە La note est justc) لە چوارچێوەی ڕێزمانەکـەی چۆمـسکی یـەوە ڕۆنانی ئەم ڕستەیە بەم شێوەیە خوارەوەیە:

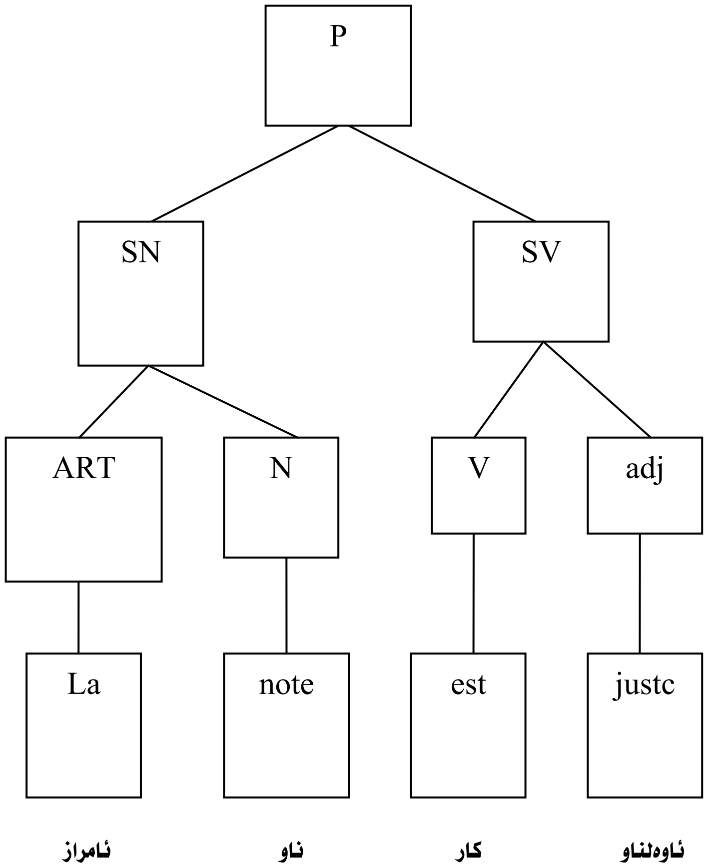

ئەوەی (کاتس‌و فودەر) لەم بارەدا تێبینیان کردووە ئەوەیە کە تەنانەت ئەم رستەیە ئەگەر تەنیا یەك رۆنانی هەبێت، ئەوا دیسان ئەم رستەیە رستەیەکی لێڵە، بەڵام ئەم کارە جیاوازە ئەگەر پەیوەندی بە نۆتی مۆسیقا یان نیشانەکانی ژمێریارییەوە هەبێت.

زانستی واتا سازی لە چوارچێوەی ئەم نموونەیەدا، لێڵی‌و نارێزمانی دەدۆزێتەوە.

رۆڵی دووەم:

دەست نیشانکردنی ژمارەی لێکدانەوەکانی رستە

لە رستەیەکی وەك:(لیستەکە راستە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشا، زۆر گرانە(La note est juste maisc'est qunad meme trop cher).دەکرێ بۆ قسەکەر ئەم نموونەیە روون بکاتەوەو تەمو مژیەکەی لەهەندێ بەشەکانی رستەکە برەوێنێتەوە، ئەمەش بە یارمەتی بەشەکانی تردەبێ، لێرەوە ژمارەی لێکدانەوەکانی گونجاوی رستەکە دەست نیشان دەکرێ.

رۆڵی سێیەم:

دۆزینەوەی نامۆکانی واتایی:

رستە وەکو " هونەری وێنە بێ دەنگە" بۆ قسەکەری (فرەنکۆفۆنیfrancofhonie) [1] بێ گومان رستەیەکی نامۆیە(واتە ئەم رستەیە نامۆیەکی واتایی دەنوێنێ) بەڵام قسەکەری بیانی لەهەموو بارێکدا

١- قسەکەری فەرەنسی یان ئەوەی بە " متفرنس" ناسراوە.

ناگاتە ئەم راستیە، بەپێی بۆچوونی (کاتس‌و فۆدور) ئەمە پەیوەندی بە تیۆری واتایی‌و توانایی دۆزینەوەی جۆری نامۆییەکەوە هەیە.

رۆڵی چوارەم:

دورست کردنی هەندێ رستە چ ئەو رستانە لێکدانەوەیی بێت یا نالێکدانەوەیی (تفسيريه ام غير تفسيريه). هەر قسەکەرێکی فرەنکۆفۆنی کارامەیەکی هەیە بۆ رۆنانی هەندێ رستە، جا ئەو رستانە لێکدانەوەیی بێت یا نالێکدانەوەیی بۆ رستەیەکی تر.

بۆ نموونە وای بۆ دەچین رستەیەکی وەك : (لیستەکە تەواوە، یا ئاگادارییەکە تەواوە) "La note est juste" ئەمە نامەیەك بە خۆدە دەگرێت کە لەناو نامەکەی قسەکەردا هەیە.

لەم رووەوە لەدوای چەند سالێك توانیمان دەست نیشانی هەندێ سیمای واتایی بکەین کە تیۆری واتایی بەهۆی ئەمانەوە توانی پێگەو بایەخێك بگەڕێنێتەوە بۆ:

- هەرچەند راڤەی لێڵی‌و نامۆیی و لێکدانەوە، یان نوێ کردنەوەی ژمارەی لێکدانەوە لە بارەکانی رستە زۆر بێ ئەوەندە تیۆری واتایی بایەخ دەدات بە دەربڕینە هاودژەکانی وەك:

خۆشکە شوونەکردووەکەم شووی بە رەبەنێك کردووە.

- هەروەها بایەخ بەپەیوەندییەکانی نێوان دوو دەربڕینەکە دەدات.

وەك زۆربەی قوتابیەکان نەیانتوانی وەڵامی پرسیارەکە بدەنەوە تەنیاهەندێکیان لە چەمکی پرسیارەکە گەیشتن. دیسانەوە بایەخ بە پەیوەندی گرتنەوەیان گریمانەکانی دەدات وەك:

ئەحمەد چەند لە كیباك مایەوە؟ (Quebec)

لەوانەیە ئەحمەد بۆ ماوەیەك لە كیباك مابێتــەوە. بــە بۆچــوونی هەنــدێك، واتا سازی دەتوانی ئەم جۆرە بارانە بەپێ ی مل كەچی، بــە زۆری بــۆ لۆجێــك لێكبداتەوە، هەروەها دەبێ دوو جۆرە راستی لێك جیابكرێتەوە:

- راستیە پێویستەكانی بنیات نراوە لەسەر پەیوەندی لۆجیكی.
- راستیە لەوانەكانی پەیوەنددار بە جیهانی واقعی یەوە.

بۆ نموونە دەڵێین: (هەموو زیندووەكان مردوو نــین) ئەونموونەیــە بــۆ راســتی لــۆجیكی یــان راســتی شــیكردنەوەی یــە، بەپێــچەوانەی گــوتنی: (هــەموو زیندووەكان بەختەوەرن) ئەمەش دەوەستێتە ســەر راســتی تێبــینی كـراو نــەك دەست نیشان كردنی دانەكانی رســتە، كــە بــە راســتی رۆنــانی (دارشــتن) نــاو دەنرێت.

لەو بارەی دوایی رستەكە دا دەڵێین كاتێك ئــەو رســتەیە لــەرووی رۆنانــەوە راستە ئەگەر دوای گەرانو پشكنین بەدوای راستی بۆ مان دەركەوێ كە هــەموو زیندووەكان بەراستی بەختەوەرن.

لە كاتێكدا، ئەگــەر لەشــیكردندا پــشت بــەم نموونەیــە لــە شــیتاڵكردن دا ببەستین كە رەزامەندی بە بــاوەر بــوون دەگرێتــەوە بــەوەی كــە واتــای زمــانی سروشتی مرۆڤەو دەكرێ تەنیا لەسەر لێكدانەوەی پەیوەندی نموونــەی لــۆجیكی دابنرێت.

ج- سەختی رۆڵی شیكردنەوەی واتایی:

هەروەك بەرچاومان كەوت دەست نیشانكردنی وردی مەبەست لەواتای وشە كارێكی ئاسان نییە، سەرەڕای ئەمەش، واتــا ناســان لەســەر بابــەتی یەكــەمی

واتایی رێك نەكەوتوون(واتای وشەكان یان واتای رستە). ئەوانەی كــە وشــەیان هەڵبژادووە وەك یەكەیــەكی شــیكردنەوە رووبــەرووی چــەندین كێــشەی گــەورە بوونەتەوە، لەكاتێكدا ئەوانــەی كــە بایــەخیان بــە رســتە داوە لایــەنی جــۆراو جۆریان داوەتە پاڵ تیۆری واتایی.

سەرەڕای ئەو كێشە چارەسەر كراوانە، ئەوەی كە رۆڵی واتایی ئاڵۆز دەكـات لەراســتیدا لەوەدایــە كــەزمان زۆر جــار دەتــوانێ بــەهۆی رســتەی پرســیارەوە پەیوەندی بكات یان مەبەستێك رابگەیەنێت، ئەوەی كە زۆر جار رستەكە بەرەو داخوازی دەبات لە جیاتی گواستنەوەی هەواڵ ئەمەش كاری رێژەی فەرمانە كە هەرگیز ناتوانین بلێین تەنیا دەبێتە مایەی گواستنەوەی هەواڵ.

ئەم نموونەی دەربرینەش لەرووی واتایی یەوە بۆ فەرمان دان بەكار هــاتووە" ئەم كارەم بۆ دەگەرێنییەوە لەماوەی دە خولەك؟" ســەرەڕای ئەمــەش زۆر جـار ئێمە گوتن بــۆ ئــەوەی كــار لەخــەڵكی بكــەینو قەناعــەتیان پــێ بكــەین بــە كاردەهێنین نەك هەر بۆ ئاگاداركردنیان.

هەندێ وشە بەكارهاتووە بۆ هیچ نیە بەڵكو بــۆ ئــەو كاریگەرییــە یــە كــە لەوانەیە دروستی بكات بەتایبەتی لەبواری رامیاری، بۆ نموونــە مامەڵــە كــردن لەگەڵ یەكێك لە ئەندامانی حزبی ركــە بــەر "فاشــی یــان هاریكــاری دوژمــن دەكات" كە تەنیا مەبەست سوكایەتیو نارەزایی دەربرینە.

دەبێ ئێمە چۆن لەگەڵ ئــەم جــۆرە شــیكردنەوەی واتاییــە هــەڵسو كــەوت بكەین یان دەبێ هەڵوێستمان لەگەڵ ئەم جۆرە نموونانەدا چۆن بێت؟

گاڵتە جاری لە بەكارهێنانی زمان ئەمەش دەخرێتە سەر ئەم گیرو گرفتانە، بۆ نموونە ئەگەر بە كەچەلێك بلێین: سەرتاشەكەت كێ یە؟

زمان چۆن چارەسەری ئەم جۆرە بەکارهێنانە زمانیانە دەکات؟

د- زمانو تێروانینی جیهان:

بۆ زیاتر قوولّ کردنی چەمکی " بەها" لای سۆسێر، لە وشەی زمانی ئینگلیزی " ترێ" "grape" دەکۆڵینەوە دەبنین بە واتای میوەی تازە یان ترێ بەکارهاتووە لەکاتێك دا وشە"raisin" بەواتای مێوژ بەکار دێت.

بەڵام لە زمانی فەرەنسی تەنیا یەك وشە بەکاردێت کە گوزارشت لەوجۆرە بداتەوە ئەوەش" raisin"ە.

زمانی ئیسپانی لایخۆی جیاوازی نێوان ماسی زیندوو(ئەوەی کەلەناو ئاودایە)و ئەو ماسییەی کەئامادەیە بۆ بەکارهێنان دەکات ئەویش بەهۆی دوو وشەی " Pescado،Pez " کە ئەمەش بە پێچەوانەی زمانی فەرەنسی یە کەتەنیا یەك وشە ی هەیە بۆ ئەم مەبەستە ئەویش " ماسی" "Poisson"یە.

دەتوانین بلێین زمانی فەرەنسی لەهەردوو حاڵەتی "raisin" و "poisson" یەك وشەی هەیە کە گوزارشت لە هەردوو جۆرەکە دەداتەوە.

بەم پێ یە دەتوانین بگەینە ئەو دەرئەنجامە کە وشەی فەرەنسی "خورما" "Palmier" شەست چەمك دەدات بە دەستەوە هۆیەکەش لەوەدایە کەزمانە ئەفریقیەکان شەست جۆرە خورمایان هەیە.

هەمان کێشە لەگەڵ وشەی " بەفر" "neige" دایە، ئەم زاراوەیە لەزمانی فەرەنسی دا پەیوەستە بە بیرێك بەڵام لای ئەسکیمۆ چەندین وشە هەیە بەرامبەر بە وشەی بەفر بۆ نموونە بەفری کەوتوو، بەفری سەر زەوی، بەفری بەستوو، بەفری تواوە، بەفری تۆزاوی ..هتد ئەم کێشانە سەرنجمان بۆ وردکردنی هەندێ راستی رووت لەهەر زەمانێکدا رادەکێشێ ئەمەش بەگریمانەی" سابیر

وورف Sapir whorf" ناسراوە یان زۆر بەساکاری بە گریمانەی "Whorf" دەتوانێ گوزارشت لە رۆنانی زمانی سنوردار ،یان پێشتر دیاریکراو بکات، کە ئاراستە دەکات هەروەها تێروانینمان بۆ جیهان رێکتر دەخات.

هەندێ جار وا رووددەدات کەبەکارهێنانی هەندێ وشەی دیاریکراو ئاراستەمان دەکات یان هەڵسو کەوتمان بۆ بۆچوونێکی دیاریکراو دەبات، بۆ نموونە ئەو کەسانەی کە لەنزیك تانکی نەوت یان بەنزین کار دەکەن زیاتر خۆیان بۆ مەترسی یەکە ئامادەدەکەن بە پێچەوانەی ئەوەی کەلەسەر تانکی یەکان نووسرابێت بەتاڵن، دەبینین رەوشتو هەڵسو کەوتیان زۆر جیاوازە لەگەڵ ئەوە کەی پێشوو(واتە هێمنو ئارامن)

ئەمەش بۆ ئەوە دەگەرێتەوە کەلەسەر تانکی یەکان نووسراوە بەتاڵن کە ئەمەش وا پێشان دەدات کەترسەکە نەماوە لەکاتێکدا تانکی یە بەتاڵەکان ترسناکترن چونکە پڕن لەهەڵمی بە توانا بۆ تەقینەوە.

ئەوەی "ورف Whorf" مەبەستی بوو گشتاندنێکی زیادە رۆییە، کە بینینی جیهانی لە زمانە هیندی ئەمریکیەکان لەگەڵ بۆچوونی میللەتانی تر ناگونجێت، یان میللەتانی تر ناتوانن وەکو هیندی ئەمرکیەکان بروانن جیهان.

زۆر هەڵەیە وابیر بکەنەوە کەزمانی فەرەنسی ناتوانێ گوزارشت لە شێوە، یان حاڵ، وەك کاتی بەردەوامیو کاتی بەیاریدەی ناو بکات.

بەڵام ئێمە هەست بە بوونی شێوە دەکەین، یان حاڵ لەهەندێ زمانانی تر بە ئاشکرا لەگەڵ ناو دا دەبنینن وەك ئەوەی لەگەڵ کاردا بەرچاو دەکەوێت، وەك وشەی خانوو وکاری رۆیشتن، ئەمەش" وورف" بۆ گرنگی وشەکان دەگەرێنێتەوە.

ئەگەر بەوردی ئەو شتانەی کە لـەزمانی فەرەنـسی رودەدات شـیبکەینەوە هەست بەوە دەکەین کە پۆلی رێزمانی (یاسا) بۆ شێوە یا حالی هاوبەش لەگەڵ کاردا لەهەندێ لە ناوەکاندا دەدۆزینەوە، شێوە یان حال دەبێتە ناو، لەو وشـەو دەستەواژانەی وەك: تۆ، گەنم، تازە لەدایکبوو، دەستگیران..هتد. هەروەها چۆن دەتـوانین نکـوڵی لـە نیـشانەی نـاوی کـاتی بکـەین وەك:زاوای ئایـندە، زاوا، دایکێکی لاو، دایك،..هتد.

هەموو شتێك وامان لێ دەکات کە باوەڕمان بەوە بێت کە بینـینی جیهـان وەك دەرکـەوتنی لەبەرچـاو —تایبەتـە بەزمانـەکانی هێنـدی ئـەمریکیو هەمووشیان بەنیسبەت زمانی فەرەنسی ئاسانە گەیشتن پێیـان بـەو جیاوازییـە نزیکەی کە زمانی فەرەنسی بەهۆی هەڵبژاردن لە ئاستی فەرەهەنگدا گوزارشت لەوە دەدات کە زمـانی " هـوبی" Le hopi" لـەرێگای پەیوەسـتکردنی بـە یاساکانی زمانەکە دەری دەبڕێ.

ئەگەر ئەو بابەتەمان قەبوڵ کرد، دەتوانین زمانەوانێکی هـوبی" hopi" وا ببینن ئەگەر زمانی فەرەنسی لەژێر رۆشنیایی زمانەکەی خۆی شـیبکاتەوە — بەبێ شك- بینینی جیهانی بەشێوەیەکی زۆر نامۆ هەڵـدەهێنجێ، ئـەوەی کـە لێـرەدا پێـی دەگـەین داکـۆکی کردنـە لـە رووداوێکـی زۆر ناسـراو لـەبواری زمانەوانیدا، ئەمەش ئەگەر هاتوو زمان دابەشکردنێکی (کـەرتی) هـەلاوێردی راستیەکان بوو.

بەشی دووەم

لێڵی فەرهەنگی

بۆ دەست نیشان کردنی یەکەیەکی فەرهەنگی، دەبێ نیـشانەی لێکـۆڵراو لە واتایەك زیاتری نەبێت، یان هەڵنەگرێت.

بو نموونە بۆ چارەسەرکردنی وشەی " کورسی" بەرامبەری دەکەین لەگـەڵ ئەوشتانەی کە بۆ هەمان مەبەست بەکار دەهێنرێت، بـێ شـك واتایـەك یـان چەند واتایەکمان دەست دەکەوێت کە بۆ هەمان بـوار ناگەرێتـەوە، هـەردەبێ واتای " کورسی" بدۆزینەوە کە لەبنجو رونانێـك پێکهـاتووە، یـان کۆمەڵـە پارچەیەك کە پاڵپشتی ئامێرێکە وەکو کورسی لووتکەی زەنگ، یان کورسـی ئاش یان کورسی دەستار..هتد.

لەراستیدا ئەو وشانەی کەهەڵگری یەك واتان زۆر دەگمەنن، کـە پێوسـتە واتاناس هەوڵی تێگەیشتنیان بدات، کە ئەمەش کارێکیئەستەمە.

أ- فرە واتاییو رەگەز دۆزی:

کێشەی دەست نیشانکردنی هەمە جۆری واتای وشە لەچوارچـێوەی زاراوەی رەگەز دۆزیو فرە واتای دەوروژێنرێ، فرە واتایی بـەوە دەناسـرێ کـە ناوێکـە(

دال) چەندین ناو لێنراو(مدلول) کە پەیوەندییان بەیەکەوە هەیە گرێیان دەدات، بەڵام " دوال" کە چەندین ناولێنراوە، پەیوەندییان بەیەکەوە نیەو بە (هاوپیت‌و هاو دەنگ) ناسراون، ئەمەش لە فەرهەنگدا بەرچاو دەکەوێت.

بۆ نموونە وشەی نووسینگە(bureau) بە هاوبێژ دادەنرێت ئەگەر فەرهەنگساز تێبینی ئەوە بکات کە لەنێوان نووسینگە کەبریتییە یە لە مێزێکی کارکردن‌و نووسینگە وەك شوێنێك کە کارمەندان کاری تێدا دەکەن، ئەگەر هەست بەوە بکەین کەپەیوەندی لەنێوان ئەم دوو ناولێنراوانەدا هەیە دەڵێین: پەیوەندی بە رەگەز دۆزییەوە هەیە.

ئەم بۆچوونەمان بۆ لێڵی فەرهەنگی، بەم شێوەیە لە فەرهەنگدا دەگوازرێتەوە دوو وشەی وەك یەك لە واتادا(مەبەست رەگەزدۆزی) یە دەبنە مایەی بابەتی جیاواز، بە پێچەوانەی نیشانەکانی هاوبێژی،واتە ئەوەی ناولێنراوەکانیان شتێکی هاوبەشی گشتی دەیاننوێنێ، ناونیشانی جیاواز پێك دێنن، بۆ نموونە چەند لێکدانەوەیەك بۆ وشەی (مان گرتن" greve") واتە وەستان لەکارکردن، و رۆخی دەریا هەیە.

سیمای زاراوەیی بۆ چارەسەرکردنی بە ئارەزوو، بەنیسبەت فەرهەنگسازەکان ئەمەیان خستە روو کە پێوەری جیاکردنەوە لەنێوان رەگەز دۆزی‌و فرە واتایی هەموو کاتێك سەرکەوتوونییە.

یاسای گشتی لەپیادەکردن دا ئەوەیە کە دارشتن پێوەری یەکجارەکی دەداتە بابەت، هەروەك لە وشەی " رێگا"ی فەرەنسی هاتووە"rue" و" rue" رووەك، ئەم دوو وشەیە رەگێکی هاوبەشیان نیە چونکە وشەی یەکەم لە لاتینی "ruga" وەرگیراوەو وشەی دووەم لە " rula".

بەڵام وشەی " fugue" پارچە مۆسیقا، و "fugue" بەزین هەردوو وشەکەی سەرچاوەیان وشەیەکی ئیتاڵی یە کە "fuga" یە.

تەنانەت ئەگەر گریمان هیچ پەیوەندیەکی مێژوویی لەنێوان وشەی " greve" بە واتای رۆخی دەریاو، "greve " بە واتای وەستان لەکارکردن یان مانگرتن نەبێت هەر واتای " greve" مانگرتن لەمێشکمان دەمێنێت.

بەهۆی شارەزایی مێژوویی ئەو وشەیە نەك واتایەکەی تر کەبە رۆخی دەریا هاتووە، چونکە هۆی سەرەکیەکەی بۆ ئەوە دەگەرێتەوە کە کرێکارە بێ کارەکانی پاریس لەگۆرەپانی "greve" کەدەکەوێتە رۆخی روباری سین کۆدەبنەوە.

کێشەکە لەوە دایە کە ئەو وشانەی خزمایەتی رۆنانی گرێیان دەدات، وابەرچاو دەکەون کەبەتەواوی لە خۆوەن.

بەڵام لەلایەن پێوەری دەربرینی روخساری بەکارهێنراو(نووسین) هەندێ جار نەك ناوەرۆك بۆ نموونە وشەی"conte" واتە دەگەرێتەوەو وشەی "compte" بە واتای دەژمێرێ، هەر دوو وشەکە رەگەز دۆزن.

بەڵام هەندێ جار دەربرینی دوور هەیە وەك وشەی" dessin" وێنەو" dessein" بە واتای نەخشەدانان" تصمیم" کە لەو بارانەدا ناتوانین پەیوەندی خزمایەتی رۆنانی هەردوو وشەکە بشارینەوە.

بەڵام لەگەڵ باری دوو ناوی وەك یەك‌و جیاواز لەواتا، لێرەدا بێ گومان ناولێنراوەکە ناهێڵێ جێگۆرکێ ی ناولێنراوەکان بۆ هەمان چوارچێوە یان دەق بەکاربێت، بۆ نموونە بەزین" fuit"و"fugue" توخمێکە لەو جۆرەی کە یەکەکانی " fuite" و "escapade" ..هتد تێدایە.

لەسەر ئەوەی کە "fugue" (پارچـە مۆسـیقا) بەشـێکی جیـاواز پێـك دێنێتو لەگەڵ وشەکانی (sonate) ئاوازی مۆسـیقا(canon) ڕێکخـستنی دەنگی..هتد..ڕێزدەکرێت.

کەدەڵێین: پێنووسەکەم بدێ، دەفتەرەکـەم بـدێ، پێنـووسو دەفتـەر بـێ گومان یەکـەی جیـاوازن بەپێـچەوانەی گوتنمـان: پێنووسـەکەم بـدێ، ئـەو پێنووسە باش نانووسێت.

لێرەدا دەبنین وشەی" پێنووس" لەهەموو بەکارهێنانەکانیدا بەرامبەر بـە وشەی قەڵەم جاف، قەلەم حوبر، (پەرەمووچـە)..هتـد دەوەسـتێت، کەواتـە لەهەموو بەکارهێنانەکاندا بابەتەکە هەمان یەکەی فەرهەنگی یە بەڵام کـاتی کە دەڵێین" لێکدانەوەی ئەم پارچە مۆسیقایە گرنگە"

باشترین ئاوازی مۆسیقا بۆ پارچەکانی مۆسیقا" هیچ گومانێك نییە کـە "fugue" پارچە مۆسیقا- وەك ئەوەی پێشتر باسمان کـرد- نـاگونجێ لەگـەڵ یەکەی" fugue" لەو دوو نموونەیەی خوارەوە:

بەزینی ئەو منداڵە دوو بارە دەبێتەوە

"Les fugues de cet enfant sont frequentes"

لەکاتی بەزینی جانتاکەی ون کرد.

ب- واتاو بەکارهێنان:

کێشەی لێڵی فەرهەنگی هەمیشە لەروانگەی فـرە واتـاییو رەگـەزدۆزی سەیر ناکرێت، بەڵام هەن لەوانەی بایەخ بە جۆراوجۆری واتای وشەیەك دەدەن، باشترین رۆنان کە ئەم ڕێرەوە بنوێنێ ئەوەیە کە:

(وشە لە دەرەوەی چوارچێوە بێ واتایە)

ئەمەش بەرەو ئەوەمان دەبات کەبڵێین: وشە واتاکەی روون نابێتەوە تەنیا لە بەکارهێنانی نەبێت، لەسەر ئەم بنەمایە دەتوانین بلێین: واتای وشە بـریتی یە لە کۆی بەکارهێنانەکانی.

بۆ سەلماندنی ئەم بۆچـوونە دەتـوانین نموونـە بهێنینـەوە، وەك وشـەی " مێزtable" ئەم وشەیە لە رواڵەت دا سادە بەرچاو دەکەوێت.

ئەو وشەیە واتای چی یە؟

ناتوانین دەست نیشانی واتاکەی بکەین چونکە لە دەرەوەی چوارچێوەیەکی دیاریکراو دایە، ئەم وشەیەش واتای جـۆراو جـۆرو هەمـەڕەنگ وەردەگرێـت بەپێ ی ئەو چوارچێوانەی کە تیایدا بەکاردێت.

بۆ نموونە:-

چوارچێوەی ١ = مێزی نان خواردن Table de salle amanger.

چوارچێوەی ٢= مێزی خشتەی ماتماتیكTable de mathmatiques .

چوارچێوەی ٣= مێزی ژوری نووستن Table de unit.

چوارچێوەی ٤= مێزی کردەکان(العملیات)Table d' operation.

چوارچێوەی ٥= مێزی جولاوTable tournate .

چوارچێوەی ٦- شەپکەدارێکی لووس Table rase.

چوارچێوەی ٧ = خشتەی ئەلفبا table alphabetique.

چوارچێوەی ٨ = خشتەی بابەتەکان Table matieres.

چوارچێوەی ٩= مێزی مێزگرد-کۆبوونەوە Table ronde.

چوارچێوەی ١٠ = ئامێری بیستن لە تەلەفۆن Table d' ecoute.

چوارچێوەی ١١= مێزی دانوستان Table negociations.

چوارچێوەی ١٢= خشتەی لۆگاریتمTable Logarithmes.

چوارچێوەی ١٣ = نووسینگە Table de travail.

هتد لە چوار چێوەی جیاوازدا.

لەبواری تێۆری پەنا بردن بۆ بەکارهێنان بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە نەفی هەمان لەوانەیی (احتمال) یان هەمان لەوانەکان بۆ هەموو واتاکان بکەین، چونکە ژمارەی چوارچێوەکان کەدەکرێ بیریان لێ بکرێتەوە بۆ یەکەیەکی واتایی سنوردارە، سەرەڕای ئەمەش هەندێ چوارچێوە هەیە کە ئەوەندەی واتا توانای هەست پێ کردنی تێدایە.

لەبواری پیادەکردن دا بەشی هەرە گەورەی فەرهەنگ دەکەوێتە ژێر تیۆری بەکارهێنان، ئەمەش هەمان شتە لەگەڵ گەنجینەی زمانی فەرەنسی قەبە" فەرهەنگی زمانی فەرەنسی هاوچەرخ" Larousse 1966 "، " Larousse 1975"و تا رادەیەك لەگەڵ فەرهەنگی (Robert) لە هەموو ئەم بارانەدا جیاکردنەوەی واتا هەمە جۆرەکانی وشەیەك وەك رەنگدانەیەك بۆ جیاکردنەوەی روخساری زمانی سەیردەکرێت.

ڕوونکردنەوەیەکی تر بۆ تیۆری بەکارهێنان هەیە ئەویش جیاوازی واتایی دوو زاراوەی وەك هاودەنگ(تەواو)، کە چوارچێوە وا پیشان دەدات کەبڵێین: نووکی تیژ، یان نووکی باریك، بەڵام ناتوانین بڵێین پێڵاوی تیژ، کەچی دەڵێین پێڵاوی باریك.

هەروەها دەڵێین رکابەریەکی تیژو ناڵێین رکابەریەکی باریك ئەم نموونانە سنوری واتای وشە روون دەکەنەوە کە بەپێ چوارچێوەی بەکارهێنان نەبێت، دەست نیشان ناکرێت.

لەگەڵأ ئەوەشدا هەرچەندە چوارچێوە رۆڵێکی لە دەستنیشانکردنی (یان بارو یا شێوەی نازمانی) جۆرە واتای یەکەیەکی فەرهەنگی هەیە، وا دیارە باشترە مل کەچی ئەوەبین کە ووشە هەڵگری چەندین گریمانە یا واتایە، واتە، لەچوارچێوەی جیاواز دەتوانێ ئەم واتایانە بداتە دەست.

ج- شێوەکانی لێڵی:

ئەو وشانەی کە هەڵگری تاقە واتایەکن لەزماندا زۆر دەگمەنن، زۆربەی یەکە فەرهەنگیەکان پتر لەواتایەکیان هەیە.

کێشەی لێڵی فەرهەنگی لە کوێ سەرهەڵدەدات؟ لای زۆربەی زمانەوانەکان لێڵی لەوەوە سەرهەڵدەدات کە وشەیەك پتر لە یەك شیکردنەوە دەمانای هەبێت.

بەڵام بەلای ئێمەوە کە باوەڕمان بە لێڵی هەیە، بەزۆری ئەوکاتە لێڵی دروست دەبێت کە قسەکەر لە هەڵبژاردنی کەرەسە بۆ لێدوان توشی گرفت دەبێ. کاتی کێشەی هەڵبژاردن لە لێدوان لەگەڵ گوێگردا دەخرێتە روو.

لەراستیدا، لەکاتی پەیوەندی زمانی دا رەگەز دۆزی بەنسبەت قسەکەر بوونی نییە، ئەوەی کەدەڵێ /so/ بۆ نموونە پێشتر دەزانێ کە مەبەستی (seau) دەولك یان (sot) گێڵ یان (sceau) مۆرەیە.

بەڵام بەگوێرەی گوێگر یان وەرگر کە کێشەی هەڵبژاردن ڕووبەڕووی دەبێتەوە، ئەگەر خۆی لەبارێك دیت کەئەستەمە دووبارە هەڵبژاردنەکان بۆ قسەکەر بگەڕێتەوە، ئەو هەڵبژاردنانەی کە کۆتاییان بەدانانی واتایەك لەواتایەکی تر دەکات، دووبارە داڕشتنەوەی لەلایەن گوێگرەوە بۆ هەڵبژاردنەکانی قسەکەر لەرێگای یاسا زمانیەکانی یەوە دەبێت.

بەواتایەکی تر ، تەنانەت، ئەگەر وەك شتێکی ئاسایی بۆمان دەرکەوێت دەبێ بزانین کە لێڵی زمانی پەیوەستە بە لیستی یەکەکان لەبارێکدا کە کردنەوەی هێماکانی هەڵبژاردنی زمانی قورس بێت. کەواتە پێویستە سەرچاوە و واتاسازی تێکەڵ نەکەین، بەڵام ئەم جیاکردنەوەیە وامان لێنەکات کە باوەڕمان بە پێوەندی نێوان سەرچاوە و واتاسازی نەبێت.

لەدوخی جێناو یان ناوی تایبەتی، ئەو رووداوەی کە نایزانین ئەوەیە کە کێ دەڵێ؟ چ دەڵێ؟ بۆکێ دەڵێ؟ لەدەربڕینێکی دەرەوەی چوارچێوەی (سیاق)و دەرەوەی شوێن و پایە وەك: ئەو پێی گوت، ئەم دەربڕینە هیچ لێڵی لەئاستی واتادا تێدانیە، تەنیا لێڵی پەیوەندی بەئاستی سەرچاوەوە هەیە ئەگەر بەپێچەوانەوەش بێت پێویستە ئەوە بڵێین کە هەموو رستەیەك کە بکەری (جێناوی کۆ) بێت وەك (شتێکیان پێ گوتین) بەتەواوی لێڵە.

لەگەڵ جێناوەکاندا لێڵی بۆ دەست نیشانکردنی کەسەکان دەگەرێتەوە، بەڵام لەگەڵ وشەیەکی وەك (خانوو) ئەم وشەیە پەیوەندی بە یەکەیەکی فەرهەنگی لێڵ هەیە، چونکە نازانین ئەم خانووە چەند ژووری تێدا هەیە، چەند کەس دەژیت، لەکوێ یە؟..هتد.

د- شوێنو لێڵی:

ڕای(بلوم فیلد) کە سەرچاوەیەکی زمانەوانی رەوشتی بوو، و بۆ ماوەی چل ساڵ باڵی بەسەر گۆڕەپانی زمانەوانی ئەمریکی داگرتبوو، واتە لە (بیستەکان تا هەشتاکان). واتای دەربرینێکی زمانی بەپێ ی شوێنەکەی (بارودۆخ) دەست نیشان دەکرێت، ئەم دەستنیشانکردنە کێشەی رۆڵی، دۆخ لەبارێکی نازمانی [٢] لە لێکدانەوەی واتایی دەربڕین دەوروژێنێ.

بەڵام بە بۆچوونی (کاتسو فودور) "Katz et Fodor" ناکرێ لێکدانەوەی رستە لە چوارچێوەی ژینگەی زمانی یا کۆمەڵ ئەنجام بدرێت ئەگەر ئەو واتایەی نەبووبێ، کاتێ دابڕاو بووبێ یان دوور بووبێ لە چوارچێوەکەی.

٢- دەرەوەی زمانەوانی.

دەتوانین بڵێین دەستنیشانکردنی لێکدانەوەکانی رستە بەپێ ی دەوروبەر.

دەبێت لێکدانەوەکان بەپێی ئەو هەڵبژاردنانە بێت کە بەتەنیا وەریانی گرتووە، ئەمەش شوێنو بارودۆخ دوور دەخاتەوە لە چوارچێوەی زمانەوانی وەك ئەم رستەیە: (نۆتەکە راستە) ئەگەر ئەم گوتەیە لە هۆڵی مۆسیقا یان لە چێشتخانەیەك بگوترێت، بەو پێیەی کە پێشتر روونمان کردەوە.

پێویستە تێبینی ئەوە بکەن کە بەکارهێنانی ئاسایی زمان(یش)، لە سەختی لێکدانەوە بە دوور نیە تەنیا بە هەڵاوێردن نەبێت. لەسەر ئەو بنەمایەی کە هەموو دەربڕینێك لەجیهانێکی گوتنی تایبەت پێش کەش دەکرێت، واتە بەپێی بوارێکی دیاریکراو یان چوارچێوەیەکی ناسراو دەست نیشانکراوە.

بەڵام هەندێ لێڵی راستەقینە کە لەکاتی دەربڕینی گوتن سەرهەڵدەدات کە یان بۆ تێنەگەیشتنو تێنەگەیشتنی سروشتی نەویستی نێوان دوو قسەکەر دەگەڕێتەوە، یان بۆ ئارەزوویەك لەسەر لێکۆڵینەوەی لێڵی بەشێوەیەك کەدەستکاری وشەکان بکرێت یان شوێنی پیتەکانی یەکەمی دوو وشە یان زیاتر لە بەکارهێنانی زمانیدا بگۆڕێت کە خاوەنی هاو واتان.

وا پێدەچێت رەوا نەبێت بڕیار لەسەر چوارچێوەی زمانیو هەڵوێستو باری دەرەوەی زمانەوانی کە لێڵی دەرەوێننەوە بدەین، ئەوەی کە لێڵی زمانی دروستی دەکات هەر تەنیا لێڵی یەکی لەوانەیی یە.

لەم روانگەیەوە کەنوێنەری یەکێ لە ئەرکەکانی تیۆری واتاسازی یە، ناچار دەبین ئەو رێگایە بزانین کەدەبێتە هۆی هەڵبژاردنی لەنێوان چەندین واتای لەبار بۆ یەکەیەکی فەرهەنگی.

بۆچوونەکەی پریتو(Prieto) شایانی ئەوەیە لەسەری بوەستین.

بە گوێرەی (پریتو) خاڵی دەست پێکردنی شیکردنەوەی راستەقینەیی زمانی دەبێ لە چوارچێوەی رووداوی بەرجەستەو هەستپێکراو دابنرێت: واتاو کاری گوتن. واتابە پەیوەندی کۆمەڵایەتی پتەو دەناسرێت کە دەربڕ[٣] دەیەوێ دروستی بکات.

کەئەمەش ئامانجی هەموو کردەیەکی گوتنە، واتا دروست کردنی پەیوەندی لەنێوان (أ) دەربڕ و (ب) وەرگر. بۆ نموونە بۆ دروستی کردنی پەیوەندی کۆمەڵایەتی بابەتێك (أ) فەرمان لەسەر (ب) دەکات بۆ ئەوەی قەڵەمەکەی بۆ بگەرێنێتەوە، (أ) گۆ دەکاتو دەردەبڕێت بە (بۆم بگەڕێنەوە). ئەم نموونانە لە نووسراوەکانی پریتو(prieto) بە هێمای دەنگی پێش کەش کراوە.

لە کردەی گوتنی سادەدا دەبینین گوتنێك هەندێ واتا هەڵدەگرێو وە هەندێکی تر لا دەبات، گریان (ب) دوو قەڵەمی هەیە، قەڵەمێکی رەش کەئێستا پێ ی دەنوسێت، قەڵەمێکی سوور کە لە چەکمەجەی مێزی ئۆفیسەکەیدایە.

دەبینین گوتنی (قەڵەمەکەم بدێ) کە (أـ) دەری دەبڕێ، واتا (داوای قەڵەمی سوور)و(داوای قەڵەمی رەش) لەیەك کاتدا هەڵدەگرێت، ئەم گوتەیەش(داواکردنی دەفتەر) دوور دەخاتەوە، یان (داوای راستە) هتد بەلاوە دەنێ.

کەواتە ئەمەیە رۆڵی گوتە لە دروست کردنی واتادا، کەهەندێ واتا وەردەگرێتو هەندێکی تر وەلا دەنێتو پشت گوێ ی دەخات.

٣- دەربڕ- قسەکرەو گوێگر دەگرێتەوە کە بۆ هەردووکیان بەکاردێت.

بەڵام (پریتو) Prieto بەردەوام دەبێت لەسەر بیرۆکەی خۆی کە گوتە بەتەنیا بەس نیە بۆ دروست کردنی واتا.

ئەگەر دەستەواژەی (قەڵەمەکەم بدێ) رێگا بدات بە وەرگرتنی واتاکانی وەك : داواکردنی قەڵەمی رەشو داواکردنی قەڵەمی سوور، لێرەدا هیچ گوتەیەکی لێڵ نامێنێت، چونکە بێ شك دەبێ بارودۆخی روودانی گوتەکە بێنینە ئاراوە.

شوێنو باری گوتەکەش هەوڵ دەداتو کار دەکات بۆ چەسپاندنی یەکێ لە واتا لەبارەکان.

ئەگەر گوێگر بە قەڵەمی رەشی بنوسیبایەو قەڵەمی سوور لەناو چەکمەجەکەی مێزەکەی بوایە، وا تێدەگەیشت کە قسەکەر داوای قەڵەمە رەشەکە دەکات.

هەروەها لەسەر بۆچوونی (پریتوPrieto) هەموو رووداوێکی گوتەیی، دەربڕینی دەنگی هەندێ واتا وەردەگرێتو هەندێکی تر دوور دەخاتەوە، وەرگریش دەربڕینەکەی تایبەت بە واتایەك لەو واتایانەی کە هاتووە تەرخان دەکات بەپێ ی بارووودۆخەکەی. لێرەدا دەبینین (پریتوPrieto) رۆڵی شوێن کە نرخی نازمانی هەیە روون کردۆتەوە، یان شوێنو بار دەخاتە دەرەوەی زمانەوانی، بەڵام بە توخمێکی گرنگی روودانی گوتن یان پەیوەندی زمانی دادەنێت.

بەشی سێیەم

واتای وشە

دوو رێرەو لای واتاناسەکان هەیە، رێرەوی یەکەم: دەڵێ رستە توخمێکی بنجی یە بۆ واتا، بەڵام وشە بەشێکە، پارێکە لەم توخمە گشتی یە، واتە ئێمە لە گشتەوە دەست پێ دەکەین، واتە" لە رستەوە دەتوانین بیگەێنیو لە رێگای زانیاری واتای راستەقینەی بەشە پێکهێنەکانی ئەو گشتە دەست نیشان بکەین.

یەکێ لە هاندەرەکانی ئەم بۆچوونە هەروەك پێشتر روونمان کردەوە: واتای رستە هەمیشە گەورەترە لەنرخی واتای ئەو وشانەی کەپێکی دەهێنن لێرەدا نموونەیەك دەهێنینەوە: منداڵەکە درهەمێك بە پیاوەکە دەدات.

پیاوەکە درهەمێك بە منداڵەکە دەدات.

رێرەوی دووەم: لەوەدایە کە لێکۆڵینەوەی واتای یەکەکان بەتەنیا مافی سەرەکی هەیە لە لێکۆڵینەوەی پەیوەندی نێوان واتای وشەکان لە بەکارهێنان دا(واتە لەچوار چێوەدا، چونکە وشە دەبێتە مایەی رۆنانی رستە).

ئەو واتاناسانەی بایەخ بە رستە دەدەن تێبینی ئەوەیان کردووە کە بابەتی واتاسازی فەرهەنگی پێویستە چونکە وشەکان لە فەرهەنگەوە وەردەگیرێن.

بەم شێوەیە دەبینین ئەم کارە بە دوو ئاستی شیکردنەوەی واتایی یەوە بەندە، بەم پێیە پێویستە ئاماژە بە وە بکەین کە زۆربەی واتاناسە رۆنانیەکان بایەخیان بە وشە داوە، لە کاتێکدا بەشێکی هەرە گەورەی واتاناسە

بەرهەمهێنەکان گرنگیان پێشتر بە لێکۆڵینەوەی رستە داوە.(بۆ گەیشتن بە دەست نیشان کردنی واتا کە واتای وشە چارەسەری دەکات).

بۆیە ئەم بەشەمان بۆ لێکۆڵینەوەی واتای وشە تەرخان کرد، هەر بەم شێوەیش بەشەکەی تر بۆ لێکۆڵینەوەی رستە واقت ورنەمێنیو سەرت نەسوورێ.

زۆربەی ئەو نووسەرانەی لێکۆڵینەوەیان لەسەر کراوە بە واتاساز لە گروپی رۆنانکارییەکان(بە تایبەتی ئەوروپییەکان) دادەنرێن.

أ- کێلگەی واتایی:

١- گریمانەی تریر(Trier):

کۆکردنەوەو دارشتنی بیرەکان بە شێوەیەکی پتەو بۆ (جوست تریر jost trier)ی ئەڵمانی دەگەرێتەوە کە گریمانەکەی لەسەردەمی خۆی (نزیکەی١٩٣٠) سەرکەوتنی بەدەست هێنابوو کە گەلاڵەی کردووەو لە رێبازێك یان پروگرامێك دارشتووە ،دەکرێ بەم شێوەیە کورتی بکەینەوە:

- کۆی گوتنەکانی زمانێکی دیاریکراوە دەبێت لەسەر بنەمای زنجیرەیەك لە کۆمەڵە وشەیەك یان (کێلگەی فەرهەنگی) بنیات نرابێ هەر کۆمەڵەیەك رووبەرێکی دیاریکراو لەئاستی چەمکەکان(کێلگەی بۆچوونەکان) دەگرێتەوە، سەرەرای ئەمەش هەر کێلگەیەك لەم کێلگانە چ فەرهەنگی بێت چ بۆچوون لە زنجیرەیەك لەیەکەی تەنیشت یەك کە وەکو بەردی فسیفساءوایە پێکهاتوە.

(ترێر) وای بۆ دەچێ بۆچوونەکانمان هەموو راستیەکان دادەپۆشێت بەوەی کە هەر گۆرانکاریەك لە بۆچوونەکان دەبێتە هۆی گۆرانکاری لە سنوری بۆچوونی خەڵکانی ترەوە.

ئەگەر هەر کێشەیەك لە کێڵگەیەك لە کێلگە فەرهەنگییەکان هەبێت، یا هەر گۆرانێك لە ئاستی چەمکەکان رووبدات لەسەر ئاستی ئەو وشانەی کە دەریان دەبڕین رەنگ دەداتەوە واتە وشەکانو چەمکەکان پەیوەندیان گۆڕینەوەیە.

ترێر " Trier" لە کتێبەکەیدا: (یەکەکانی ئەڵمانی لە پێوەری بۆچوونی درك پێ کردن (Le vo cabulaire allemand dans le secteur conceptuel) لەم کتێبەدا لە کیڵگەی بۆچوونی زیرەکی لە زمانی ئەڵمانی لە سەردەمی کۆنو ناوەند لەلای نووسەرە سوفیگەریەکانی سەدەی سێزدەو چواردەی کۆلیوەتەوە.

"ترێر" وا پیشان دەدات کەیەکەی درك پێ کردن کۆمەڵەیەکی رێكو پێكەوە توخمەکانیان وەك سیستەمی فسیفساءیەك دەگرنەوەوە ویتەون، لێکۆڵینەوەکانی" تریێر" سوود بەزانیاری رۆنانی یەکەکان لەماوەیەکی دیاریکراو دەگەیەنێ، بەڵام هەندێ سەختی دەنوێنێ، چونکە بوارەکەی لەو بوارەی کە پەیوەندی بە بیرکردنەوەوە هەیە پەنگی خواردۆتەوە ئەرکی جیاکەرەوەش لەدەرەوەی ئەم دا وەك پێویست نیە، بە دەربڕینێکی تر دەڵێین: لە بواری فیزیاوی‌و بەرجەستەیی هەموو شتێك بەرەوە ئەو باوەڕەمان دەبات کە پێچەوانەی ئەوەی لەفسیفساءدا دەیبینین چەندین زاراوەی زۆرو تێکچرژاو هەیە.

سەرەڕای ئەوەی کەلێکۆڵینەوەکانی" ترێیر" لە بۆچوونو چەمکەکانەوە سەر هەڵدەدات بەڵام هیچ گرنگی یەك بەو گۆرانکاریانە نادات کە لە لایەنی دەنگی‌و واتایی بەدرێژایی رۆژگار کاریگەرن بەسەرزمان بەکورتی: ئەو رێگایەی کە بەکارهاتووە زیاتر سوودی خەملاندنی هەیە لەوەی کە زانستی بێت، چونکە توێژەر پشتی بەهیچ پێوەرێکی دیاریکراو نەبەستووە کەوای لێبکات وشەکان لە کێلگەی دیاریکراودا پۆل بکات.

٢- کێشەی دەستنیشانکردن:

هەرچی بووە و دەبێت، ئەوا گریمانەی سیستەمی ناولێنراوەکان لەکیڵگەی واتایی دا بە هەنگاوێکی گەورە لای واتاناسەکان دادەنرێت.

باشتر وایە لای قۆناغەکانی توێژینەوەی واتایی ئەم نموونەیە هەڵوەستەیەك بکەین.

لە لێکۆڵینەوەی کیلگەی واتایی دا کێشەیەکی سەخت لە سێ ئاستدا دەردەکەوێت ئەویش کێشەی دەستنیشانکردنە.

- دەست نیشانکردنی کیلگەی واتایی.
- دەست نیشانکردنی ئەو یەکانەی کەبەشێك لەکیلگەکە پێك دێنن.
- دەست نیشانکردنی گیلگەکان لەنێوان خۆیاندا.

أ- دەست نیشانکردنی کیلگەی واتایی:

بۆ ئەوەی باش لە مەبەستی دەستنیشانکردنی کیلگەی واتایی بگەین، بەخەیاڵ خۆمان لەجێگای واتاناس دادەنێین کاتێ کە بابەتێك وەردەگرین، توێژەرەکان تێبینی ئەوەیان کردووە کە چۆن واتاناس هەڵسو کەوت دەکات.

واتاناس پشت بەو گریمانەیە دەبەستێت کە بەهۆیەوە ڕۆنانی بناغەی واتایی لەسەر کۆکردنەوەی یەکگرتووی بناغەکان بنیات دەنرێت.

بڕیاری یەکەمی وەرگیراو ئامانجی خۆی دەبێت لەبواری توێژینەوەکە بۆ نموونە، ئایا لێکۆڵینەوەکە پەیوەندی بەبواری فەرهەنگی ڕەنگی ڕووەکەکان دەبێت ، یان پەیوەندی بە لێکۆڵینەوەی خزمایەتی مەعریفی هۆکارەکانی گواستنەوە ؟ ...هتد

وەڵام دانەوەی ئەم دوو پرسیارە لەوانەیە بۆ ڕێککەوتن یان بەرێکەوت (صدفە) بگەڕێتەوە زیاتر لەوەی کە بۆ کەسایەتی توێژەر.

ب- دەست نیشانکردنی یەکەکان:

بواری هەلبژێراو بۆ لێکۆڵینەوە پەیوەندی بە دەست نیشانکردنی یەکەکانی فەرهەنگی یەوە هەیە، ئەو پێوەرەی کە بۆ دەست نیشانکردن بەکاردێت چی یە؟ گریمان بۆ نموونە ئەو بوارەی کەپیادە دەکرێت بواری کێڵگەی واتایی وشەی (کورسی) " siege" یە لەزمانی فەرەنسی دا، بەپێ ی هەر پێوەرێك دەتوانین هەر وشەیەك لەم وشانەی خوارەوە ڕیز بکەین یان لایان ببەین:

برادەرێکی دڵسۆز- ناراستەوخۆ- کورسی عاج- شوان- کورسی گەورەو تەنیشت بەرز- بەلەم- کورسی باخچە.-تەختەی ئۆفیس...هتد

دەستەواژەی " برادەرێکی دڵسۆز" پەیوەندی بە یەکەیەکی فەرهەنگی هەیە کەبەهیچ شێوەیەك ناچێتە ناو ئەو کێڵگەیەی کە مەبەستە چونکە پەیوەندی بە کەسانێکەوە هەیە.

ئایا ئەمەئەوە دەگەیەنێ کە ئێمە تەنیا دەست بەو وشانەوە دەگرین کە واتای کورسی دەدەن؟

لەو بارانەدا دەبێ ئێمە کورسی عاج بەلاوە بنێین.

ئایا کیڵگەی واتایی کورسی لە زمانی فەرەنسی لە فەرەنسادا یەکسانە لەگەڵ کیڵگەی واتایی کورسی لە زمانی فەرەنسی لە کیباك (Quebec)؟

ئەگەر بەختمان بکرێتەوە لەو ڕۆژانە لە فەرەنسا لەو ماوەیەدا بۆ دۆزینەوەی ژمارەیەکی زۆری کورسی گەورەی بە دەسك و بەرز، یا تەختی خەوتنی پشووی نیوەڕۆیان ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە هەموو ئەم جۆرانە لە کیباك دا دەست دەکەوێت، بەم جۆرە نەبوونی ئەم جۆرە کورسیانە وا دەکات کە ژمارەیەکی زۆر کەمی خەڵکی کیباك ئەم وشەو زاراوانەی پەیوەستە بەم جۆرە کورسیانە بزانن. دەبێ چ بکەین لە باری داهێنانی شتی نوێ دا، ئەو شتەی کەدەتوانین لەسەری دابنیشین؟

بۆ نموونە کاتێك لە بازاردا جۆرێك لە کورسی دەردەکەوێت کە بەدیوار هەڵدەواسرێت یان لە سەریا دەلەرێتەوە هەندێ یەکەی وەك کورسی لەریو، کورسی هەڵواسراو..هتد. سەرهەڵدەدات، ئەم یەکانەش لە دوکانو شوێنی تایبەت بەکەلۆ پەلی ناو ماڵ بەکاردێت.

سەرەڕای ئەم دابەش بوونەی زمانی تایبەت بە هەمان یەکەکان: " کورسی هەڵواسراو" ئایا ئەو کورسییە یە کە هەڵێدەواسین یان کورسی هەڵواسراوە؟ ئەم پرسیارە گرنگی خۆی هەیە چونکە ڕێژەی کورسی یەکان لە زمانی فەرەنسی دا تایبەتە بەیەکەکانی ناوەندی لێکدراو یان پێکهاتوو بە یارمەتی وشەی " کورسی" کورسی ئۆفیسی، کورسی باخچە، کورسی

شیرخۆره، کورسی درێژ، کورسی چەماوە کورسی لەرینو، کورسی پێچراو، کورسی بەرز، کورسی کارەبایی..هتد.

ئەمە سەبارە ت بە یەکەی "کورسی" بوو هەمان شت لەسەر دەستەواژەی پێکهاتوو لە " کورسی" کورسی شیرەخۆر، کورسی ماتۆر پیادە دەکرێت، ..هتد. هەروەها تەختی جولاو، تەختی تیپی مۆسیقا..هتد.

بەهەمان شێوەی لەگەڵ وشەی" مقعد" کوشن، کوشنی بێستان، کوشنی پیانۆ، کوشنی مەیخانە..هتد.

پێوستە لێرەدا ئەوە بە بیر خۆمان بهێنیینەوە کە هەڵبژاردنی یەکەیەکی دیاریکراو لەوانەیە بۆ پێکهێنان لە کێلگەیەکی واتایی پێشووی کە باسمان لێوەکرد ببێت.

ئەوەی پەیوەندی بە هاوبێژ یان رەگەز دۆزیەوە هەیە یەکەی پارێزراوە، بۆ هەڵاوێردنی کیلگەی کورسی بۆ نموونە چەندین جۆری واتایی کورسی" siege" دەردەکەوێت.

کورسی کۆمەڵایەتی	siege social
کورسی فەرمانڕەوا	Siege d'un tribunal
کورسی پێغەمبەرایەتی	siege apostoliqe
فەرمانی شار	siege d une ville
باری ئابلۆقە	un elate de siege

ج- دەست نیشانکردنی کیلگەکەکان لەناوخۆیاندا:

گریمان ئێمە چەند کیلگەیەکی واتاییمان رێك خست، لێرەدا ئێمە رووبەرووی کێشەی پەیوەندی چەند کێلگەیەك لەنێو خۆیاندا دەبینەوە، بە واتایەکی تر دەڵێین: رادەو پلەی چوونە ناو یەکی کیلگەکان (ئەگەر چوونە ناو یەك هەبێت).

لەکاتی لاربوونی یەکەکانیان چەندە؟

لەسەر وتە و دەربڕینی(تریر) یەکەی فەرهەنگی زمانێکی دیاریکراو وەکو زنجیرەیەکی کیلگە هاوسێکان سەر هەڵدەدات بێ ئەوەی هیچ کونو کەلەبەر یا چوونە ناوێك هەبێت وەك فسیفساء لەگەڵ ئەوەشا کێشەکە هەر دەمێنێتەوە.

٣- بۆچوون:

شیکردنەوە لەناو کێلگەی واتاییدا چاکەکەی بۆ (تریر) دەگەرێتەوە، بەلاّم چەند ساڵێکە فەیلەسوف(جیل جاستون فرانجی) ((Gilles Gaston Granger)) لەسەر زۆربەی لێکۆڵینەوەکانی ئێستا کیلگەی واتایی لە کتێبەکەی دا بەناوی " چەند هەوڵ دانێك لە " بواری فەلسەفەی شێواز سەلماندوویەتی. "Essai d'une phlilosophie dustgle 1968"

لە روانگەی " فرانجی" بۆ نموونە ناکرێ بە تەنیاو دابڕاوی یەکەی خانوو باس بکەین هەروەك " مۆنان" [٤] بەم شێوەیە باس دەکاتو شیدەکاتەوە،

٤- مەبەست جۆرج مۆنان George Monunin خاوەنی کتێبی کیلگەکانی زمانەوانی یە.

بەلاّم دەبیّ یەکەی فەرهەنگی لەریّز چەند بۆچوونیّکی جیاوازەوە سەیر بکریّت وەك: لەرووی بیناسازی یەوە، لەرووی نیشتەجیّ بوونـەوە، لـە رووی هونـەری بیناسازی یەوە..هتد.

هەندیّ وشە پتر لەیەك کیلّگەی واتاییان هەیە، واتە لـە یـەك کاتـدا لـە چەند کیلّگەیەکدا هەن وەك وشەی "مانگا" کە دەکریّ بخریّتە ریّزی کیلّگـەی واتایی ئاژەلّە چوارپیّ یەکان واتە لەگەلّ بەراز، شیّر، پشیلە...هتـد" پـۆلیّن بکریّت.

لە هەمان کاتـدا دەکـریّ لەگـەلّ ئاژەلّـە کاویّژکـەرەکان دابنریّـت. وەك: زەرافەو حوشترو مەڕ..هتد. هەروەها لە کۆمەلّەی ئاژەلّە مالّیەکانە واتە لـە پۆلی" مەڕ ، ئەسپ، مریشك..هتد"دادەنریّت سەرەڕای چەندین پۆلیّنی تر.

بۆ دۆزینەوەی ریّکخستنە جیاکانی هەمان کۆمەلّـە یەکـەکان" فرانجـی" رووی لەریّگای دابەشکردنی هاریس "Harris" کرد، بەلاّم بەداخەوە جەختی لەسەر بەکارهیّنانی هەست پیّکراوی شیکردنەوەی دابەشکردنی هاریس نەکرد هەروەها لەسەر پیّوەری دەست نیشانکردن نەرۆیی کە کرۆکی لیّکۆلّینەوەیـە، بەلاّم لەگەلّ ئەوەشا رەسەنایەتی خـستنەڕوو بـۆ "فرانجـی" دەمیّنیّتـەوە کـە شایانە بەرچاو بگیریّت.

ب- پەیوەندییەکانی واتا:

سەرەڕای بایەخ دان بە پەیوەندی نیّوان وشـەکان لـەناو کیّلّگـەی واتـایی دیاریکراودا، واتاساز داوای لیّ دەکریّت چارەسەری هەندیّ نموونەی پەیوەنـدی

نیّوان یەکەی دیاریکراو بکات، لیّرەدا هەولّ دەدەین دوو نموونەی تایبـەت بـە پەیوەندی واتایی وەربگرین ئەویش هاو واتاو گرتنەوەیە.

١- هاو واتا: بە واتایەکی فراوان، ئەو وشانەی کە جیاوازن لە روخـسار و دەربڕین دا و وەك یەکن لە رووی واتاوە.

ئەمەش ئەو واتایەیە کە دراوەتە هاو واتا لـە فەرهەنگـە تایبەتیەکانـدا. بەهەمان شیّوە و چەمك وادەزانین لیستی وشە هاو واتاکان دەبیّ تا رادەیـەك دریّژ بیّت، چونکە کەمتر لە پەنجا زاراوە نادۆزینەوە کە ببیّتـە هـاو واتـا بـۆ وشەیەکی وەك:

وەری گرت	prendre
گرتی	saisir
دەستی کەوت	empoigner
هەلّی گرتەوە	attraper
دەستی بەرسەر داگرت، گیرا	capturer ...هتد

لە فەرهەنگی تایبـەتی وشـە هـاو واتاکـانی بنـاك "Benac" کارەکـە پەیوەستە بەو وشانەی توانای گۆڕینەوەیان لەنیّوان خۆیاندا هەیە.

واتە لەوانەیە وشەیەك شویّنی وشەیەکی تر لە دەربڕینیّکدا بگریّت.

لە واتا سازیدا رودەکەینە پیّناسەیەکی تەسكو سنوردار بۆ هاو واتـا کـە بریتی یە لە : ئەو وشانەی کە لە هەموو چوارچیّوەو بەکارهیّنانیّك دا دەتوانین بیانگۆڕینەوە یان لەبری یەکتر بەکاریان بهیّنین، ئایا هیچ دوو وشەی وا هەیـە کـە توانـای گۆڕینـەوەیان هـەبیّتو هـەمان واتـا هـەلّبگرن لـە هـەموو بەکارهیّنانەکاندا؟

زۆر کەمن ئەوانەی باوەڕیان بە بوونی ها واتای راستەقینە هەبێت، بۆ نموونە ئەگەر ئەم دوو وشە فەرەنسی یە وەربگرین گوندۆرەی سوور "Pasteque" کالەکی سوور "Melon d' eau" دەبینین وەکو یەك بۆ هەمان واتا بەکارهاتوون، بەڵام دەتوانین بڵێین ها واتای تەواون؟ لەراستیدا ئەگەر دوو وشەی " melond'eau،Pasteque " جێگای یەکتر بگرن لەهەموو بەکارهێنەزمانییەکان دا ئەوا هەریەکە دەبێ تایبەت بە شێوازەێکی زمانی فەرەنسی بێت.

لە ناوچەی کیباك "Le melond'eau" بە زۆری بەکاردێت بەڵام وشەی " Pasteque" زۆربەی خەڵکی کیباك نایزانن ئەمەش لەسەر ژمارە (٧٠) حەفتادا پیادە دەکرێت، دوو وشەی Soixante dix، Septante بۆ هەمان ژمارە بەکاردێتو دەتوانین لە بری یەکتر بەکاریان بهێنین لەهەموو بەکارهێنانەکاندا یان لەچوارچێوەی زمانەکەدا.

بەکارهێنانی " Septante" بۆ دیالێکتێکی فەرەنسی دەگەڕێتەوە ئەو وشەیەش"Septante" لە بەلجیکا بەکار دەهێنرێت ولە فەرەنساو کیباك بەکارنایەت.

ئەگەر بایەخ بە جیاکردونەوەی زمانو دیالیکت نەدەین لە ها واتاییدا، لەم بارەدا دەبێ وشەی حەفتای ئینگلیزی " seventy" بە هاو واتای "Septante " و " Soixante dix" دابینێن.

ئەگەر لەبواری وشەی فەرەنسی کیابکی " بێنێنەوە، دەبینن هەندێ وشە هەن کە جیاوازیان بەپێی ناوچەو شوێن دەگۆڕێت، بەڵام لەهەمان کاتدا بۆ یەك شت بەکاردەهێنرێن، یان یەك راستی دەردەخەن، بۆ نموونە وشەیەکی ناسراو

هەیە "bouilloire" بویلەر ئەو شتەی کە ئاوی تێدا گەرم دەکرێت، لەناوچەی مۆنتریال بە "Canard" و لە ناوچەی کیباكو سێ ناوچەی تر بە "bombe" نا ودەبرێت، لەهەندێ باری تردا وشە هاو واتاکان کە هاواتاییان دیارە دەبێ بەرچاوبن لەئاستی تۆمارگەی زمانی بەکارهێنراو، بۆ نموونە لە زمانی فەرەنسی میللی"کیباك" هەندێ دەربڕین وەك ئەوەی خوارەوە دەبینین.

سەرەتانێکی کۆنی کڕی ils'est achete un vicux cancer، ، خەنزیرەیەکی کری une minoune .

ئەو دوو رستەیە پەیوەستن بە بەکارهێنانێکی ناسراوە بۆ رستەیەکی وەك: ئۆتۆمبیلێکی کۆنی کڕی.

لەم بارەدا ناچارین تێبینی جیاوازی نێوان تۆمارگەی زمان بکەین کە زۆر سەختە لەوەی کە جیاوازی جوگرافی نێوان دیالێکتە جیاوازەکان لەکاتی گفتو گۆکردندا بچەسپێنین چونکە زۆر دەگەمەنە گۆرانکاری لە دیالێکتدا هەبێت. لە کاتێکدا گۆران لەتۆمارگەدا وەردەگیرێو لەبارە.

وەك پێوەرێك بۆ جیاکردنەوەی نێوان دوو زاراوە یان وشە کەوەك هاو واتا بەرچاو دەکەون، هەندێك پەنایان بۆ جیاکردنەوەی واتای هەست پێکراو واتای درك پێ کراو برد، لەزمانی ئینگلیزیدا بۆنموونە ئاماژە بە باری دوو وشەی "Liberty"و " freedom" ئازادی دەکرێت کە لە ئاستی درك پێکردندا هاو واتان بەڵام لە ئاستی هەست پێکردندا هاو واتانین. هەروەها دەتوانین لەزمانی فەرەنسی دا نموونەیەك وەك ئەمەی پێشوو بهێنینەوە کەئەویش وشەی دیموکراتی یە" democratie" کە چەند نرخێکی جیاواز هەڵدەگرێتو بەپێ ی بەکارهێنانی لای دانیشتوانی وڵاتە سەرمایەدارەکان واتای

بەکارهێنانەکەی تێ دەگەیشترێ، یان بەکارهێنانی لە لایەن دانیشتوانی ئۆردوگای ئیشتیراکی واتاکەی لێکدەدرێتەوە.

بەڵام جیاکردنەوەی واتای درك پێ کراو (مەعریفی)و واتای هەستی (شعوری) دوورە لە وەی بلێین لەسەر بنەمای جیاوازی بەشی یان کەرتی بنیات نرابێت.

زاراوەی هەستی (شعوری) وا پێدەچێت وەکو جۆرێکی تێکەڵاو لەو توخمانەی پەیوەندیان بە جۆر یان تۆمارگەی زمانی بەکارهاتووە زیاتر لەوەی پەیوەندی بە باری کۆمەلایەتی یان رۆشنبیری دەربرینەوە هەبێت.

لە باری زاراوەی زانستیو میللی دا دەتوانین هەندێك وشەی هاو واتای تەواو بدۆزینەوە –هەروەك دەردەکەوێت- بۆ نموونە کلۆریدی سۆدیۆم هێمای کیمیاوی یە بۆ خۆی بەڵام کۆمەڵێك زاراوەی تر هەن دەکرێ لەکاتی بەکارهێنان دا جیاوازیان بکرێت بۆ نموونە، کاتی لەسەر مێزی نان خواردن داین ناڵێین کلۆریدی سۆدیۆمم بدێ بەڵکو دەڵێین خوێیەکەم بدێ بەپێچەوانەی ئەوەی کە لە تاقیگە روودەدات.

کەواتە دەتوانین بڵێین لێرەدا هاوواتای راستەقینەمان نییە.

بەکورتی ئەگەر بۆ چەسپاندنی هاو واتا پشتمان بە پێوەرەکەمان بەست کە توانای وشە هاو واتایەکانو گۆڕینەوەیان لە هەموو چوارچێوەیەکی زمانیدا ئەوسا بۆ مان دەردەکەوێت کە هاو واتای تەواو نیە یان زۆر دەگمەنە ئەگەر هەبێت.

دەکرێ هاو شێوەیی یان پەیوەندی دیالێکتەکان بخرێتە سەر ئەم پێوەرە، هەروەها دەبێ رەچاوی بارودۆخیش بکرێت(چونکە ئەوەندەی کە سروشتی یە

ئەوەندەش دووبارە کۆمەڵایەتیو رۆشنبیری یە بێ گومان لەکۆتاییدا دەبێ تێبینی ئەوە بکەین کە زۆر قورسە دوو وشەی هاو واتای تەواو بدۆزینەو.

خودی هاو واتای تەواویش زۆر گرنگ نیە چونکە پەیوەستە بە لایەنێکی زمانی، چارەسەرکردنی بێ سوودە چونکە بە پێچەوانەی یاساکانی ئابووری زمان دەڕوات.

هەروەها دەتوانین هزری ئەو بارە بکەین کە دوو وشەی هاو واتای تەواوی تێدا روو دەدات، ئەمەش لەسەر دوو وەشەی تەخت " divan" و تەخت " sofa" لە بەرکارهێنانی ئێستادا لە کیباك کە یەکێك لە بەکارهێنانەکان هەرەشەی لەناو چوونی لێ دەکرێت.

٢- گرتنەوە(الاشتمال):

جون لاینز"John lyons" وای بۆ دەچێ کە یەکێك لە پەیوەندییە سەرەکیەکانی واتا لە رۆنانی یەکەکاندا هایپۆنیمییە.....[٥] "I'hyponymie" ئەم زاراوەیەش بەپێی پێوەری زاراوەی هاو واتاو دژ واتا دۆزرایەوە، ئەمەش بە واتای گرتنەوە بەکارهاتووە، بۆ نموونە واتای وشە وەنەوشەیی رەنگی سوریش دەگرێتەوە هەروەها وشەی مۆر گوڵیشی بە خۆوە دەگرێت، یان گوڵیش دەگرێتەوە کەواتە زاراوەی هاپێوینمی واتە گرتنەوە پەیوەستە بە پەیوەندی واتای بەشی دیاریکراو لەناو واتای گشتی دا.

٥- مەبەست لە پەیوەندی گرتنەوەی پیادەکراوە لەسەر ناولێنراوەکان یەکەی فەرهەنگییە کە ئەمەش پەیوەستە بە لۆجیکی پۆل کردن hyponymie

ئەگەر کۆمەڵێك یەکەمان هەبێت یەك واتای گشتی بیانگرێتەوە ئەوسا دەتوانین بڵێین ئەم یەکانە" کۆهایپۆنیم" ن"Cohyponymes"[٦] هەروەك لەرەنگەکاندا: مۆری سورباو رەنگی ژەنگی..هتد، ئەمانە هاوبەشی رەنگی سورن هەروەها وەنەوشەو گوڵەباخو کۆلیلك..هتد ئەمانەش هاوبەشی گوڵن.

ئەوەی کە پەیوەندی بەرەنگی سوور و گوڵەوە هەیە هەر یەکێك لەم وشانە بە واتایەکی سەرتاپایی گرتنەوە" Superodonnes"[٧] دادەنرێت، ئەمەش بەهۆی سەرتاپاییو گرتنەوەی هەر یە کەیانە.

ئەوەی کە پێویستە لەچەمکی (ئیپۆنیمی) بکۆلرێتەوە لەوەدایە کەرۆڵی ئەم بابەتە لەزمانە سروشتی یەکاندا بێهێزترە لەوەی کە لەگەڵ یاسا پۆل کردنە زانستییەکاندا هەیە هەروەك لەگەڵ زانستی زیندەوەرزانیو رووەك زانی دا بەدی دەکرێت.

لەگوتنی ئاساییدا واتە گوتنی رەمەکی خەڵك چەندین خانەی بەتاڵ هەیە، بۆ نموونە لەزمانی فەرەنسی دا واتایەکی سەرتاپایی نی یە هەموو ئەو وشانە بگرێتەوە کە بە واتای ئامێر دێت وەك ئەوەی بۆ بەسەر هەڵگەرانو سەرکەوتن وەك کورسی وپەیژە بەکاردێت.

لاینز (Lyons) وای بۆ دەچێ کە لەنێوان رێکخستنی زنجیرەیەکی یەك بەدوا یەك هاتن یەکەکانی زمان- بەهۆی پەیوەندی (ئیپۆنۆمی) رۆنانی رۆشنبیری دەبێتە توخمێکی گرنگ کە زمان بەهۆیەوە دەچێتە بواری دەمەتەقێو لێکۆڵینەوەی وەك دامەزراندنو رەوشتەکانو زانینی ناسینەوەی

٦- cohyponyme یەك واتای سەرتاپایی هاوبەشی ناوێك.

٧- superodonnes ، واتای گشتی، وشەی هاوبەش.

جیهانی کە بە پێی رۆشنبیری جیاوازی گۆراو لە رۆشنبیرییەك بۆ یەکێکی تر دەگۆرێت هەروەها پۆل کردنیش جیاواز دەبێت لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر.

٣- پەیوەندییەکانی تری واتا:

لە کۆتاییدا ئاماژە بەوە دەکەین کە لاینز"Lyons" گشەی بەهەندێ نموونەی پەیوەندی واتایی بنجی کردووە کە ناتوانین بەدرێژی لەم بوارەدا باسیان بکەین. لەو پەیوەندییانە پەیوەندی دژ یەکە بۆ نموونە ئەگەر کراسێك رەنگەکەی سووربێت پێویست بە وە ناکات بڵێین سەوز نیە، هەروەها ئاماژەی بەسێ جۆرە دژیەکی کردووە.

- دژیەکی تەواو یان بەهێز وەك: رەبەنو خێزاندار، نێرو مێ.
- دژیەکی پلەدار وەك: گەورەو بچووك.
- دژیەکی گۆرینەوە وەك: کریو فرۆشتی.

ج- شیکردنەوەی پێکهاتەکان: [٨]

شیکردنەوەی پێکهاتەیی — لە بابەتەکەی دا — پشت بە لێکۆڵینەوەی ناوەوەی واتایی وشەکان لەدەرەوەی بەکارهێنان یاخود چوارچێوە دەبەستێت. واتە بایەخ بە لێکۆڵینەوەی توخمەکان یان پێکهێنە واتاییەکانی یەکەیەکی زمانی دەدات، هەروها پەیوەستە بە زانینی چۆنیەتی لێکدانی وشەکان لە نێو

٨- * Analyse componentielle هەروەها بە شیکردنەوەی واتاییو شیکردنەوەی چەمکی ناوبراوە.

خۆیاندا (لەسەرەتای دروست بوونی ناوەوەیاندا) . هەروەها دەتوانین ئاماژە بە شیکردنەوەی واتایی بدەین چونکە بابەتی لێکۆڵینەوەی لەم جۆرەن.

زۆربەی ئەم شیکردنەوانە لە زانستی دەنگسازی زمان هەڵێنجاوەو وەرگیراوە، چونکە پەیوەستە بە پیادە کردنی ڕێگاکانی گۆڕینەوەی سەر واتا کە دەبێتە مایەی سەرهەڵدانی فۆنیمەکان [٩] یان دانە بچووکەکانی دەربرین.

بۆ نموونە (p) جیاوازە لە (b) لە برگەیەکی وەك po – bo هەروەها (b) لە چەند سیمایەکی دەنگی لەبار پێکهاتووە وەك دەنگی لێوی- دەنگدار، لەریو ، زاری.

ئەم نموونەیەش لەسەر مۆرفیم [١٠] یان مۆنیم [١١] ی دابڕاو پیادەدەکرێ، وەك وشەی ئەسپ کە لە بەیەکەوە هاتنی واتایی تەباو پەیوەندیدار بە بابەتی وەك: ئەسپ+ مێ پێکهاتووە.

٩- فۆتیم- دانەیەکی دەنگی بچووکە

١٠- مۆرفیم- دانەیەکی رۆنانی بچووکە

١١- مینوم — دانەیەکی زمانی بچووکە.

١- سەرچاوە:

لەو هەوڵانەی کە بە نموویەکی شیکردنەوەی دابەشی دادەنرێت ئەوەیە کە جەخت لەسەر دەست نیشانکردنی هێڵە واتاییەکانی پەیوەندیدار بە بابەتەکە دەکات، یان سیمای یەکە زمانیەکان لەگەڵ دەرخستنی تایبەتمەندی هاوبەشی بابەتەکان کە بەیەك ناو ناسراوە، ئەویش لەرێگای تێبینی کردنی راستەوخۆ.

لەباری شتە فیزیاوی یە هەست پێکراوەکانەوە، بۆ نموونە ئەو پێنج هێڵە پەیوەندارە راستەوخۆیەی واتایی یەکەی "کورسی" بەم شێوەیە دەبێت.

- پشتی هەیە
- قاچی هەیە
- بۆیەك کەسە
- بۆ دانیشتنە
- کەرەسەی پتەو لە پێکهاتەی دا هەیە.

هەموو ئەو شتانەی بەناوی کورسی ناو نراون ئەم سمایانەیان تێدا بەدی دەکرێت.

بۆ روونکردنەوەی ئەم رێگایە نموونەیەك وەردەگرین.

(برنارد بوتیە" Bernard Pottier 1963" ئەم پێنج یەکانەی هەڵبژاردووە کە تایبەتن بە جۆری کورسی لە زمانی فەرەنسی دا.

کورسیەکی بێ دەسكو بێ پشت	tabouret
کورسی بە دوو دەسك	fauteuil
کورسی	chaise
تەخت یا قەنەفە	canapé
بالیفێکی بچووك پشتی پێبدرێت	pouf

مەبەست لە دانانی لیستێکی پێناسە نییە بۆ ئەم شتانە، بەڵکو بۆ ئەوەی پێناسەیەکی روخساری (فیزیاوی) بۆ دابمەزرێت، دوای ئەمە لە روانگەی پێودانگی ئەو وەڵامانەی کەدەستمان دەکەوت.

بەیارمەتی پرسیارە لەبارەکان دەتوانین وەڵامی پۆزەتیڤ بپارێزین ئەو سیفەتانەش کە پارێزراون وەك هێلی لەباری یەکە لێکۆڵراوەکان دادەنرێت.

بۆ نموونە: سیفات و سیمای جیاوازی ئەو شتانەی بەکورسی ناو دەبرێن دەدۆزینەوە.

	کورسی (١)	کورسی (٢)	کورسی (٣)	کورسی (٤)
q1= چەرم	+	+	-	+
q2= بۆدانیشتن	+	+	+	+
q3= لە قەدیفە	+	-	+	+
q4= لەدار	-	+	-	-
q5= لەئاسن	+	-	+	+

N q = ن ...				

n= ئاماژە بە دوواترین یەکە لە لیستەکەدا دەکات.

هەمان خشتە وەردەگرین‌و بەرێگایەکی تر پڕی دەکەینەوە.

تایبەتیە لەبارەکانی وشەی کورسی دەردەخەین، واتە لایەنەچاکەکانی (q)جارێك(n) دەنوێنێ ، (n) هاوبەشە لەنێو هەموو کورسیەکاندا، لەم خشتەی تردا (m) ژمارەی کورسیەکان دەردەخات بێ پێشاندانی سیمای داواکراو.

بۆ نموونە (n-m)q1 دەستنیشانی ژمارەی هەموو کورسیەکان دەکات.

بۆ نموونە (١٠) کەم ژمارەی (m) ی کورسیەکان کە سیفاتی q نایگرێتەوە.

بۆ نموونە (٣) واتە (١٠-٣) دەبێتە (٧) کورسی لە چەرم دروست کراوە(q):

	کورسی ١	کورسی ٢	کورسی ٣			
q ١= چەرم	+	+	-	(-/+)	-	(N-M)q 1
q ٢= بۆ دانیشتن	+	+	+	+	+	Nq2
q٣ = لە قەدیفە	+	-	+	(-/+)	+	(N-M)q3
q ٤= لەدار	-	+	+	(-/+)	-	(N-M)q4
q ٥= لەئاسن	+	-	-	(-/+)	+	(N-M)q5
q٦ = بەپشت	+	+	+	(+)	+	Nq6
q٧ = بەپێ	+	+	+	(+)	+	Nq7

هەموو کورسی یە ناوبراوەکان ڕیز کراون بەو ڕێگایەی کەهێمای (S) یارمەتی داون، یەك لەدوای یەکی شیکردنەوەکان ئەوەمان بۆ دەدۆزێتەوە کە سیما پەیوەندارەکانی کورسی بریتی یە لە:

q2، q9، q10،q13

S1 = q2 بۆ دانیشتن

S2 = q6 بە پشت

S3= q7 بەپێ

S4= q10 بۆ یەك کەس

S5= q13 لە کەرەسەی پتەو

هەمان ڕێگاش لەسەر یەکەی (کورسی بە دەسك) پیادە دەکرێت (Fauteuil). ئەم یەکەیە پەیوەندی بە دەرخستنی یەکە گوزارەییەکانەوە هەیە کاتێك لەگەڵ یەکێ لە یەکەکانی پێشوو یەکتر دەگرێتەوە. وەك یەکەی : دەسکدار کە نرخەژمارەییەکەی بە ڕێککەوتن دەست دەکەوێت.

S6 ئەگەر پەیوەندی بەیەکەیەکی پێشتر بەکار نەهێنراوە هەبێت وەك:(دوودەسکدار) ئەوسا نرخێکی نوێ دەدرێتە چ لەباری ئێستای S6 یان بەنیسبەت هەموو زاراوە لێکۆڵراوەکان ، بەکۆی گشتی پێی ئەو پێنج وشە بەکارهێنراوە ،شەش هێلی تەبا دەدۆزینەوە:

S1= بۆ دانیشتن

S2= بەپشت

S3= بەپێ

S4= بۆ یەك کەس

S5= لەکەرەسەی پتەو

S6= بەدەسك

تێبینی:

لە بارەی: (بوتیە) pottier پشتەکی بچووکی کەپاڵی پێوە دەنرێت، پێ ی هەیە چونکە لەسەر زەوی دادەنرێت.

پاش ئەوەی لێکۆڵینەوە لەسەرجەم هێلە دابڕاوەکان دەکەین ئەو خشتەیەمان دەست دەکەوێت.

	S6	S5	S4	S3	S2	S1	
S1=	-	+	+	+	+	+	کورسی
S2=	+	+	+	+	+	+	کورسی بەدەسك
S3=	-	+	+	+	-	+	کورسی بە دەسكو بێ پشت
S4=	+	+	-	+	+	+	تەخت
S5=	-	-	+	+	-	+	پشتەکی بچووك پشتی بدرێت

هێمای(S) لەسەرەوەی خانەکان بەئاسۆیی بۆ بابەتە واتاییەکانی کەوا پیشان دەدات(S) تەنیا توخمێکە هەروەك کەدەڵێن" کورسی" ئەم یەکەیە کرۆکێکی هەیە کە توخمەکان یان یەکەکان دەینوێنێ وەك :

S1= بۆ دانیشتن

S2= بەپشت

S3= بەپێ

S4= بۆ یەك كەس

S5= لە كەرەسەی پتەوە

بەرێگایەكی تر دەبێتە

S1 (كورسی) (S1= ، S2، S3، S4،S5)

بە واتایەكی تر دەتوانین بڵێین سیمای " بەدەسك" هەوڵ دەدات كورسی بەدەسك لە كورسی بێ دەسك جیا بكاتەوە، هەروەك سیمای " بەپشت" رێگایەكە بۆ ئەوەی كورسی بەپشت لەكورسی بێ پشت جیا بكاتەوە، هەروەها سیمای " بۆیەك كەس" كورسی بەدەسك لە تەخت جیا دەكاتەوە.. هەر بەم شێوەیە.

٢- پێناسەكان:

پلانێكی تر هەیە كە جۆرج مۆنان" George Mounin "رەزامەندی لەسەر كردووە ئەوەیش جەخت دەكاتە سەر زانینی رادەی توانینی پێناسەی یەكە فەرهەنگیەكانی كە لە زۆربەی فەرهەنگە باوەكاندا بەرچاودەكەوێتو توانای ئەم پێناسینانە لەسەر زانیاری دان لە بارەی رۆنانی یەكەكانی زمان، هەروەك لە یەكە تایبەتیەكانی نیشتەجێ بوون دا دەردەكەوێت، پێناسەی زاراوە تایبەتیەكانی ئەم چەمكە كە لە فەرهەنگەكاندا دەبینرێت وەك فەرهەنگی "Le petit Larousses" كۆمەڵە سیمایەكی تایبەت بەم واتایە لە وشەی "Paillote" دەدۆزینەوە كە بریتیە لە كەپرێك لە پۆشو پەلاش لە ولاتە گەرمەكان. ئەم وشەیەش سێ هێل یان سیمای هەیە وەك: كەپر/+/ دروس كراو لەپۆشو قەسەڵ /+/ لە شوێنە گەرمەكان.

بۆ وشەی(كەپر) دەبینین خانوو/ +/ دروستكراوی بێ ئەندازیاری.

هەروەها وشەی خانوو /+/ بۆ نیشتەجێ بوون/ دەتوانین ئەنجامی ئەم شیكردنەوەیە لەچوارچێوەی رۆنانی چەمكی یان(شیكردنەوەی پێكهاتەیی) تۆمار بكەین كە دەبێتە:

هێڵی یەكەكان	خانوو	لەدێ	لەكوێ خواردنو خواردنەوە دەخۆین	لە نیوەرۆ	هتد	بێ نرخ هتد
جێگای حەوانەوە	+	+	+			
خانووی لادی	+	+		+		
كەپری لادێ	+	+		+	+	
روخاو						+
هتد						

دیسانەوە ئەم شیكردنەوەیە دەكرێ لەچوار چێوەی پۆلینێكی درەختی یان رۆنانێكی یەك لەدوای یەك بخرێتە روو وەك:

خانووبەرە	خانوو هتد هتد	نیشتەجێ یی خانووی لادێ	كەپری شوان پەنا گە كەپری لە حەسیر هتد	كەپری بچووك كەپرێك لە بەفر دروست كرابێ تەویلە كەپری قەسەل

بەلاّم ئەم جۆرە شیكردنەوانە كێشەی پەنابردنە بەر فەرهەنگ دەخاتە روو ئەمەش سنورداری شیكردنەوەی پێناسەكان دەگەیەنی، چونكە ئەم جۆرە پێناسانە لەگەڵ ناوەڕۆكی لۆجێكی لەهەموو بارێكدا یەكتر ناگرنەوە.

سەرەڕای ئەمەش دەكرێ تێبینی گواستنەوەیەكی تێدا بكرێت چونكە لەوانەیە پێناسەكانی ناو فەرهەنگ لەسەر جۆری شیكردنەوەی پێكهاتەیی بنیات نرابێ.

٣- دارِشتن:

بۆ دەست نیشانكردنی سیمای یەكەكانی زمانی پەیوەندار بەواتا چەندین تاقیكردنەوە كراوە، هەوڵەكەی بیار غیرو"Pierre Guiraud" [١٢] ١٩٦٧ بەرەسەنترو داهێنانتر لەهەموو هەوڵەكانی تر تا دادەنرێت. لە هەوڵەكەی دا بەدوای دۆزینەوەی رۆنانی واتایی وشەكان دەگەرێت، لەپێودانكی راستیەكانی كە زمان دەیداتە خۆی بۆ زانینی دارِشتن. ئەمەش لەرێگای جێ بەجێ كردنی سەرچاوە یان لۆجیكی یەوە نییە هەوڵ دان خۆی لەسەر گریمانەی ئەوە دەوەستێت كە زمان بەرهەمی مرۆڤیو مێژوویی یە، بۆیە ناچارین بەدوای لۆجیكی زمانی رووت بگەرێین كە جیاوازە لە لۆجیكی لوجیك، واتە" (زمانەكان روخسارین) بۆیە دەبێ واتای وشە پەیوەندی لەگەڵ ئەو بابەتە بێت كەلێی دراێژراوە.

بۆنموونە ئەگەر چەمكی وشەیەكی وەك (فێڵ كردن) وەربگرین بۆ زانین ئەو وشانەی لێی دارێژراون پێویستمان بە فەرهەنگ دەبێت، بەتایبەتی

١٢- خاوەنی كتێبی زانستی واتاسازی La semantique.

فەرهەنگی زاراوەو فەرهەنگە كۆنو نوێكان .هتد. بەدوای ئەو وشانە دەگەڕێین كەچەمكی (فێڵ كردن) بەخۆوە دەگرن هەروەك چۆن " غیرو" ئەم كارەی كردووە، وشەی فێڵبازو فێڵ لێكراو و فێڵ دەدۆزینەوە.

لەدوای ئەمە" غیرۆ" جەردی هەموو وشەكانی بەجیاكردو لیستێكی بۆ دانان تا ژمارەی وشە دارێژراوەكان گەیشتە (٢٥٠) وشە. كەواتە مەبەستو ئامانج دۆزینەوەی وشە دارێژراوەكانی وشەكەیە.

لە كۆتایی دا جۆرێكی تایبەت بە وشەی " فێڵ كردن" دروست دەكەین لەسەر بنەمای خزمایەتی نێوان وشە درایێژراوەكانو ئەو بابەتانەی كە هەر وشەیەك لێی دارێژراوە.

ئەمەش روونكردنەوەی ئەو رێبازەیە كە " غیرۆ" پیادەی كردووە پاش ئەوەی لە (٢٥٠) وشەی فەرەنسی كۆڵیوەتەوە، بەتایبەتی ئەو وشانەی كەگوزارشت لە فێڵ كردنو دارێژراوەكانی دەكەن.

وشەی فێڵ كردن بەم شێوەیە دانراوە:

أ- بەفەرمانی میری تاوانبارەكە دەستگیركرا:

١- بە داوەكە وەبوو(فێڵی لێ كرا).

٢- بەفێڵ خرایە زیندان (زاڵ بوون بەسەریا).

٣- وەرگرتنی رەگەزنامە: وەریگرت- فێلی لێ كرا.

ب- ریا(نیفاق):

١- فێڵ(دەست خەرۆ): لەخشتەبردن، فێڵ.

٢- خۆشاردنەوە (رووگۆڕین- تقنع): شاردنەوە، جوانكردنی كارێك بۆی.

٣- قەڵب: فێڵ باز، (مۆنافق)، وای پێشان دا، فێڵ بازی.

ج- غاردان له دەربڕینی را:

١- رابواردن —(گاڵته) لادان، دەست خەرۆکردن، وێل بوون.

٢- فەرمان شاردنەوە، ئارام بوون، دەرکەوتن.

٣- لەناکاو، لەپڕ، هەڵخەڵەتاو، بەزی (شەرمەزاربوو).

د- پەیمان بەجێ نەگەیاندن، یاسا، بنکە.

هـ- تانەگرتن، گاڵتەکردن، خۆ هەڵکێشان.

لەسەر بۆچوونو دەربڕینی (غیرۆ) بایەخی گەورەی ئەم یاسایانە لەوە دایە کە چەمکەکان بە روونی لەرێگای ئەم پۆلە شیکردنەوانەوە دادەنرێت بەوەی کە چەمكو مەزنەدە ئاساییەکان لەرێگای سیما ئاسایی یەکانی واتادادەنرێتو رێگای جیاواز بەکار دێنێت بۆ دروست کردنی یەکە زمانیە نوێکان کە گوزارشت لە دیاردە جیاوازەکانی چەمکی وشە دەدەنەوە وەك وشەی " فێل کردن"

بەڵام دانەر خۆی دان بە بوونی هەندێ تێبینی دەنێت.

- ئەو دووسەدو پەنجا وشەیەی کە لێکۆڵینەوەی لەسەر کراوە لەرووی داڕشتنەوە ناچێتە ناو باری زمانێکی تەبابە درێژی مێژوو ئەمە لە لایەك، لەلایەکی تر ئەگەر بەرامبەرکردنی وشەکان لەروانگەی تەباییو رۆنانی یەوە بکرێت تا ئەو رۆژەی کە تیایدان دەبینین ژمارەیەکی زۆر لە وشەکان ئەو پەیوەندییە نایانبەستێتەوە یان تێایاندا بەدی ناکرێت.

بۆ نموونەی وشەی" greve" " Plage " دەهێنێتەوە کە بەواتای رۆخی رووبارو دەریاو بەواتای لەکار وەستان، دێت، دەبینین پەیوەندی نێوانیان

بەتەواوی لەخۆوەیە، کەواتە کارەکە جارێکی تر پەیوەندی بە بوارێکی جیاوگەوە هەیە.

سەرەڕای ئەم تێبینیانە بۆچی " غیرۆ" بایەخی بە لێکۆڵینەوەیەکی تردا بۆ دۆزینەوەی تۆانایەکی گەورەی دابڕانو گشتاندنی رێگاکەی بە پشت بەستن ئەوجارەیان بە یاسا پێچەوانەکان؟

لەجیاتی ئەوەی لەروانگەی چەمکی وەك " فێل کردن"و جۆری رێکخستنی واتایی وشەکە روون بکاتەوە، چەمکی (الصدمە) ی تاقیکردەوە بە پۆل کردنی هەموو ئەو وشانەی پەیوەندی داڕشتن گرێیان دەدات یەکەمیان هەمان بنجی داڕشتن لەچوارچیوەی پۆلێکی داڕشتن بێ ئەوەی بایەخ بە واتای راستەقینەی بدات.

لەدوای ئەمەوە، تەنیا بە ئاماژە کردن بۆ ئەم پۆلە لە شیکردنەوەدا کۆتایی پێ هێنان کە ئێمە جەخت ناکەینە سەری بەڵام ناچارین سیمای زمانی رووت روونبکەینەوە(رێکخستنی یەك بەدوای یەك) ئەمەش بەدەر نییە لەسەرهەڵدانی کێشەی نوێ هەر وەك "غیرۆ" خۆی دانی پیاناوە.

تائێرە سێ رێگای جیاوازی شیکردنەوەی رۆنانمان دەرخستو پشکنی کە بریتین لە:

- تەکنیکی شیکردنەوەی سەرچاوەیی[13] " بوتیە" "Pottier"
- لێکۆڵینەوەی پێناسەی فەرهەنگەکان "مۆنان" "Monuin"
- پەنابردن بۆ داڕشتن"غیرۆ" "Guiraud"

١٣- سەرچاوە Lesreferents: ئەو شتانە بۆ سەرچاوە دەگەرێتەوە کە لە بەشی یەکەمدا ئاماژەمان بۆ کرد.

بەڵام ئەم دۆزینەوەیە دوورە پەرێز دەمێنێتەوە تا دەبێتە دۆزینەوەیەکی تەواو و سەرتاپا.

لە راستیدا ژمارەیەکی زۆر یاسا هەن کە قورسەو ناکرێ هەموویان لەبەر درێژییان بخەینە روو.

دەتوانین بۆ نموونە رێکخستنی ناو لێنراوەکان تاقی بکەینەوە بەپشت بەستن بە رۆنانی ناوەوەو لەوتەکنیکەوە دەست پێ بکەین کە بە شیکردنەوەی سەرچاوەیی‌و گۆرانی پێناسەکانی فەرهەنگ بەستراوە ، واتە ئەو پێناسانەی کە لە فەرهەنگ دا رێز کراون یان دەتوانین بەرێگای پشکنین بگەینە دەستنیشانکردنی بەکارهێنانی زمانی زاراوەی تایبەت بە بوارێکی دیاریکراو، وەك بواری هۆکارەکانی گواستنەوە، بواری کەل‌و پەل، کورسی، مەتبەخ..هتد

دەتوانین پەنابەرینە بەر شیکردنەوەی چەندی یان ئاماری هزرکردنی پەیوەندییەکانی گۆرینەوە لەنێوان ژمارەیەك لەناو لێنراوەکانی جۆراو جۆری وشە، و ژمارەی یەکە بچووکەکانی هەمان وشە، یان ژمارەی یەکە بچووکە باس نەکراوەکان..هتد.

لەهەموو ئەم حالاتانەدا دەبینین کارەکە پەیوەندی بەوگریمانەوە هەیە کە لە شیتاڵکردی پێکهێنەکان هەڵێنجراوەو بەهۆییەوە دەتوانین جەختی لەسەر بکەین کە هەرچەند پێکهێن لەو بوارەدا هەبێت، ئەوەندە تەکنیکی دەستنیشانکردنی سیمای واتایی ووشە دەبێت.

بێ گومان ئەو نموونانە لە شیکردنەوەی دا بە سیمای واتایی گرنگ‌و پتەو پەیوەستن بە بابەتەکە ، بەڵام ئەم یاسایانە تەنیا-تا ئێستا- پێکهاتووە لە دانانی پلانەکان لە لایەك‌و لەلایەکی تر دەبینین نموونەکانی پیادەکراو هەمیشە

لە چوارچێوەی یەکەکانی بواری دیاریکراو لەرووی فەرهەنگەوە هەڵبژێراوە: وەك: یەکەکانی خزمایەتی، جیهانی ئاژەل، پلەو پایەی سەربازی..هتد واتە لەو بوارانە دایە کە زمان بریتی یە لە (محاکات) گوزراشت کردن لە رۆنانی لۆجێکی یان زانستی کەپێشتر بڕیاری لەسەر دراوە کەواتە ئەوگازاندەیەی کە رووبەرووی ئەم رێگایە دەکەینەوە ئەوەیە کە ئەم شیتاڵکردنە بۆ وشەکان بە پشت بەستن بە خزمایەتی یان پەیوەندی‌و واتایی دەمان بات بۆ ئەویەکانەی کە پەیوەستن بەکەمترین رادە کە بە مۆرفیمە سیماهەڵگرەکان دەردەبرێت بۆ نموونە وێنە یان شێوەکانی ناوەرۆك یان سیمای واتایی (مۆنیم)ی "jument" ئەسپ، مێ وڵاخ" بریتی یە لە "ئەسپ"و" مێ" ئەو فۆنیمانە خۆیان شیتاڵ دەکرێن بۆ وێنە یان شێوەکانی ناوەرۆك..هتد

بەنیسبەت زانستی دەنگسازی تایبەت [١٤] سیما پەیوەستەکانی خێزانە دەنگی یەکان(٢) (b) " ب" دەنگێکی گۆکراوەو دنگێکی لەریوە، دەنگێکی زاری یە لەگەڵ ئەوەشدا کەئەم سیمایانە فۆنیم نین.

بۆ وەڵام دانەوەی ئەم رکەبەرییە، هەندێك تێبینی ئەوەیان کردووە کە شێوە یان وێنەکانی ناوەرۆك لەوجۆرە بارانەدا دەگەرێتەوە بۆ ئەوەی کە لۆجێکستەکان ناویان ناوە" لەدوای زمان"(٣) "میتا لانگویج" یان جۆرێك لەزمانی نموونەیی کە قسەی رۆژانەی پێ دەکەین(واتە زمان بابەتەکەیە) هەرچەندە لەدوایی زمان meta language بوونی راستەقینەی نیە، بەڵکو ئەو زاراوانەی پەیوەستن بە "لەدوای زمان" بەشێکی تەواوکەری زمانە بەکارهێنراوەکەن.

١٤- فۆنۆلۆجی- لێکۆڵینەوە لەدەنگ لەناو رۆنان.

سەرەڕای ئەم گازاندانە كێشەیەكی راستەقینە لەبواری ئەم جۆرە شیكردنەوەیە سەر هەڵدەدات، كە بریتییە لە:

چۆن دەتوانین ڕێبازێكی بابەتی بۆ سیما واتاییەكان دەست نیشان بكەین؟

پێش هەموو شتێك مەرجە بۆ ڕێبازی شیكردنەوەیی- بۆ ئەوەی راستەو زانستی بێت دەبێت دوور بێت لەخودی خۆی و بابەتی بێت.

تا ئێستا هیچ تەكنیكێكی وا لەبەردەست دانیە بمانگەیەنێتە بابەتی راستەقینە بۆیە هێشتا زووە، ئەم ڕێبازە لە پۆلێن كردن ناوبنێن شیكردنەوەی زانستی یان" ئامادەكردنی بۆ زانستی" چونكە تەنیا چەند هەوڵدانێك بۆ گەرانو پشكنین كراوە، لەوانەیە هەواڵدانێك بەسەر هەوڵدانێكی تر زاڵ بێت بەڵام تا ئێستا هیچ ڕێبازێكی هەوڵدان نەیتوانیوە ببێتە ڕێبازێكی نموونەیی:

٤- شیكردنەوەی پێكهاتە و كێڵگەیواتایی:

تەكنیكی شیكردنەوەی پێكهاتەیی- كە تا ئێستاش هەر كێشەیە — تاقە سیمای لە توێژینەوەدا لە ڕێكخستنی یەكە فەرهەنگییەكان لە ناو كێڵگەی واتایی ئاشكرادا، بەم پێیە شیكردنەوەی لەر ێگای سیما واتاییەكان لای دانەرەكانە، واتە ڕێبازی شیكردنەوەی پێكهاتەیی بۆ وەرگرتنی گریمانەی كیلگەی واتایی وەك تێڕوانین بۆ كیلگەی كورسیەكان، كیلگەی نیشتەجیٚ یی، كێڵگەی فیل..هتد.

ئەوەی ئەم لێكۆڵینەوانە جیادەكاتەوە لە كارەكانی تایبەت بە كیلگەی واتاییەكان لەوەدایە كەرێبازی شیكردنەوەی پێكهاتەیی بەدوای ڕۆنانی فەرهەنگ بەهۆی توخمە پێكهێنەرەكانی ووشە دەگەڕێت. كەچی ڕێبازەكانی

تری شیكردنەوەی لە بنج دا لە پۆلێنەكەی ترێر" Trier" وەرگیراون كەبەدوای كۆكردنەوەی یەكەكانی فەرهەنگی دەگەرێت بیٚ ئەوەی لێكیان بكاتەوە، لەگەڵ ئەوەشا هەندیٚ مەبەسەت هەن بەرێگای شیكردنەوەی پێكهاتەیی دیاری دەكرێت.

شیكردنەوەی پێكهاتەیی لای ئەنترۆپۆلۆجیە ئەمریكیەكان- بەتایبەتی- بەشێوەیەكی تەكنیكی بەكار نەهێنراوە یان بۆ باسكردنی ڕۆنانی ناولێنراوە زمانیەكان بەكار نەهێنراوە، بەڵام وەكو هۆكارێك بۆگواستنەوەی رۆشنبیری (هیندۆ ئەمریكی) بەكار هاتووە.

لەم روانگەیەوە یاساكانی شیكردنەوەی پێكهاتەیی هەوڵ دەدات زانیاری تایبەت بە سروشتی رۆشنبیری كۆمەڵایەتی (وەك ئەو هزرانەی كەتوانای درك پێكردنی پەیوەندیەكانی خزمایەتیو تێگەیشتنیان لە شارستانیەتێكی دیاریكراودا)هەیە بەسیمایەكی زمانی رووت بەدەست بێنێت.

٥- هزرەكانی واتا:

دەبینین شیكردنەوەی پێكهاتەیی لای زۆربەی لایەنگرانی ڕێزمانی بەرهەمهێنو گوێزانەوە بۆ مەبەستێكی بەرایی ئامادەكراوە وەك:

سەرقاڵبوونێكی زۆر بەو ڕێگایانەی كە واتای وشەكان تێیدا ڕێكخراوە بۆ دارشتنی دەستەواژە. شیكردنەوەی پێكهاتەیی بەتایبەتی وەك تەكنیكێك بۆ گۆرین یان گۆڕینەوەی ڕۆنانی دەروازەكانی فەرهەنگ بەكار دێت، چونكە واتای وشەكان لەناو رستەدا لەو فەرهەنەگە بگۆڕە وەرگیراوە.

ئەمەش نموونەی شیکردنەوەی پێکهاتەیی بەکارهێنراوە لە لایەن "کـاتس" "Katz" و فۆدور "Fodor"،لە راستیدا تیۆری واتا سـازی بـەلای ئەوانـەوە لێکدانەوەیە بۆ رۆنانی رێزمـانی بـە بـەکارهێنانی فەرهـەنگو ژمارەیـەك لـە یاسای رەنگدانەوەیی هەروەك لەمەو دوا دەبینین.

لە چوارچێوەی ئەم هزرانە بۆ واتا، پێناسـەکانی ئێـستا بـۆ فەرهەنگـەکان تـەواوی مەبەسـت نـادات بەدەسـتەوە، چـونکە هـەموو ئەوزانیاریانـەی کـە پێویستمان پێی هەبێت تیایدا نایدۆزینەوە.

بۆ نموونە ووشەی " مراوی" "Canard" لـە فەرهـەنگێکی کلاسـیکی دا ئاماژە بەناوێکی گشتی دەکات کە چەندین واتا بەخۆوە دەگرێت.

- باڵندەیەکی پیێ بە پەنجەی وەك دەست" Oiseau Palmipede"
- گۆشتی هەمان باڵندە.
- هەواڵێکی درۆ.
- نیشانەیەکی قەڵپو قەرەباڵغی.
- پارچە شەکرێك (لەقاوەدا).

"کـاتسو فـۆدور" رێژەیـەکی جیـاواز بـۆ پێـشکەش کردنـی بابەتـەکانی فەرهـەنگ پێـشنیاز دەکـەن، ئـەم رێژەیـەش لەسـەر شـیکردنەوەی هـەموو یەکەیـەکی فەرهـەنگی بنیـات نـراوە، کـە پەیوەسـتە بـە شـیکردنەوەی پێکهاتەییان...ئەم وێنەیەی خوارەوەش دەکرێ ببێتە دارشـتێنێك بـۆ زانـینی پەیوەندیەکانی داناني هەمان وشە، پەیوەندیـەکانی نێـوان ووشـە جیاوازەکـان، هەروەها سەرەڕای توانایی زانینی ژمـارەی واتـا لێلـەکان لـەکاتی پێویـستدا. وشەی"مراوی" دەکرێ بەم شێوەیە پیشان بدرێت:

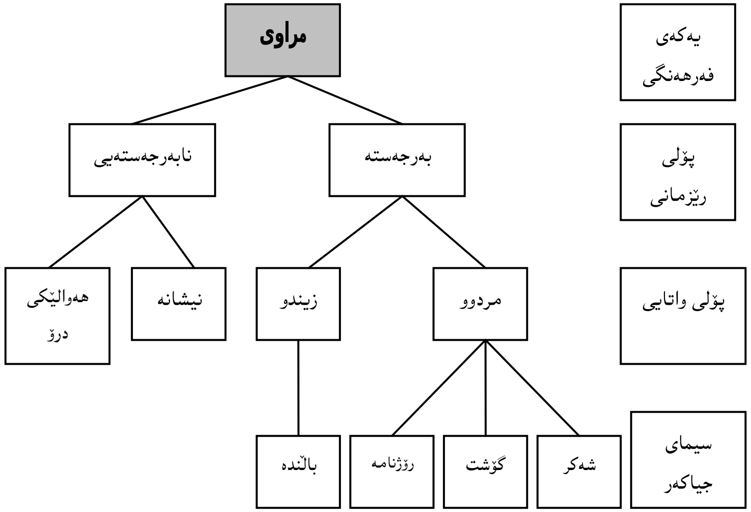

بەپیێ ی بۆچوونی "کاتس" و" فۆدور" پۆلە واتاییـەکان وەکـو کەرەسـەی زیندوون، بۆ نموونە چەمكو بۆچوونی گشتین، واتە لەهەموو زمانەکانـدا هـەنو بەدی دەکرێن.

بەڵام سیما واتاییەکان رەنگدانەوەی هەموو بابەتـەکانی واتـان لەجیاکـەرو تاکی دا. هەرچەندە خستنەرووی ئەو نموونەیە زۆر تەواو وکامل نییە.

بۆ ئەوەی وەڵامی وا بدەینەوە کە بگونجی لەگەڵ پێداویـستییەکانی تیـۆری واتایی دەتوانین دووبارە یەکە فەرهەنگیەکەی" مراوی canard" لە وەرگێرانی فەرەنسی لەبابەتەکەی " کاتس"و "فۆدور" دا دەربهێنین:

بەم شێوەیە:

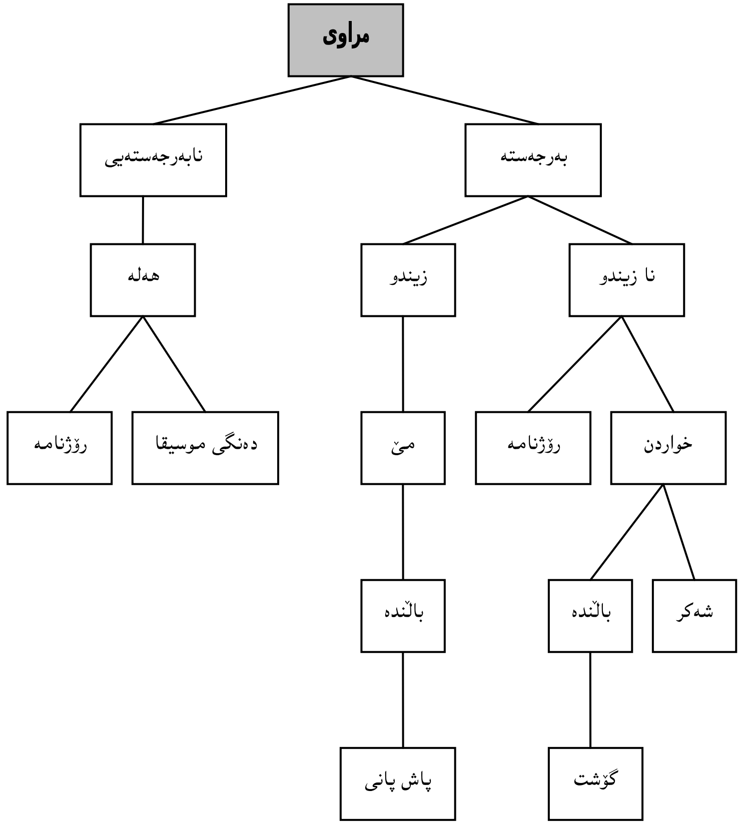

پۆلە واتاییەکانی نێو کەوانەکان لەو نموویەدا وا دەردەکەوێت کە ئەوپۆلانە بۆچوون بن بۆ واتایی یەکە فەرهەنگییەکەی (مراوی).

کەواتە فەرهەنگ وەك سیستەمێکی بۆچوون دەردەکەوێت بۆ دەرکەوتن و دیاریکردنی یەکەدروستکراوەکان، هەر وەك لێکشانەوەی نێوان واتا جیاوازەکاندا. لە ژێر سایەی ئەم تێڕوانینەدا وا دەردەکەوێت کە سیمای واتا بەشێك نییە لەبەشەکانی زمان خۆی بەڵکو پەیوەستە بە توخمەکانی تیوری کە بە مەبەستی باسکردنی پەیوەندیەکانی واتا لەنێوان توخمە فەرهەنگیەکانی زمانێکی دیاریکراو خراوەتە ڕوو.

بەشی چوارەم

واتای رستە

هەروەك لە بەشـی پێـشوودا تێبینیکـرا، هەنـدێك لـە زمانەوانـەکان لـەو باوەڕەدان کە پەیوەست بوون بەو باسانەی کە لە ئاستی یەکـە دابڕاوەکـان دایـە خۆ هەڵخەڵەتاندنو خەیاڵە، چونکە واتای ووشە بەپێی ئەو ئەرکـەی کـە لـەناو رستەدایە دەگۆڕێت. ئەوەش ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوە کە هەنـدێ لەتوێـژەران خەریکی لێکۆڵینەوەی کێشەی پەیوەندییـەکانی نێـوان واتـای جیـاوازی یەکـە فەرهەنگییەکانی رستەن، ئەم توێژەرانە بایەخ بە وشە نـادەن تـەنیا لـە رێگـای بایەخ دانیان نەبێت لە توخمە گەورەکانی رۆنانی رستە.

أ- یاساکانی کەواندن:

"کاتسو فۆدور" رووبەرووی چەمکی رەوشتی زۆربەی زاناکانی پێش خۆیان بوونەوە.

ئـەو چـەمکەی کـە هـەڵیان بـژارد ناگاتـە ئـەوەی کـە لاسـاییێك، یـان موحاکـاتێکی ئـەو رسـتانەبێت کـە پێـشتر گـوتراون، ئـەوان لاسـایی بـیرە مەڵبەندییە تیۆریەکەی خۆیان یاساکانی کەواندن دەکەن. واتە ئـەو یاسـایانەی

رێگا بە کۆمەڵەیەکی کۆتایی هاتوو لە رستەدا بەرامبەر بە کۆمەڵەیـەکی بـێ کۆتایی لە رستە لەزمانێکی گۆکراودا دەدەن.

گوتن بەلایانەوە ئەوە دەگەیـەنێ کـە رۆنـانێکی نـوێ لـەو توخمانـەی کـە پەیوەندییێك گرێیان دەدات دابڕێژن. ئەو رێگایەی وامان لێـدەکات لـە رسـتەی نوێ بگەین کـە ئـەو رۆنانـە دەگرێتـەوە یـان لـەو رۆنانانـە پێـك دێـت کەلـە شیکردنەوەی تەبایی پێك هـاتوون ئـەو بـیرەش تـەنیا لـەواتای رسـتەوە دێـت کەمافی ئەوەی هەیە بکەوێتە پێش واتای وشە.

کەواتە واتا لەو شوێنە دەست پێدەکات کە یاساکان کۆتایی یان پـێ دێـت(مەبەست لەیاساکان رێزمانە) لەسەر ئەو رۆنانەی کەدەڵێت:" وەسفی زمانەوانی ئێستایی یاساکانی لێ دەربێت یەکسانە بە واتا".

پێویستە ئەوە بزانین- لـە ئاسـتی رووکردنـە فەرهـەنگ- کـە ئـەوەی لـە فەرهەنگە ئاساییەکان دەستمان دەکەوێت بە زۆری بریتی یە لە: پەیوەندی نێوان یەکەی فەرهەنگیو واتاکەی، بۆ نموونە ئەگـەر وشـەی " شـەریفhonnete " وەربگرین دەبینین ئەو چەمکانەمان دەداتێ:" باش" و"بەرێز" و" راسـت" و" دەست پاك " و"هێژا"و" ژنی بەشەرەف" و" ئافرەتی پاك داوێن"..هتد

ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە ووشەی" شەریف" پەیوەسـتە بـە کەسـێك بـێ ئـەوەی رەگەزەکـەی دەسـت نیـشان بکرێـت کەئـەوە دەگەیـەنێ " بـاش"و " بەرێز"و" راست" و" پاك دەست"و" هێژا" ئەگەر پەیوەندی بەکەسێك هەبوو، لە (رەگەزی مێ) واتای وشەکە دەگۆڕێت بۆ "پاك داوێنی".

لە پێناو ئەو تەبایی واتاییە، "کاتسو فۆدور" پەنایان بردە بەر هێمایـەکی تایبەت ئەویش بەکارهێنانی ئـەم کەوانانـە بـوو < > بـۆ ئـەوەی مـەرجی

پێویستو تەواوی ڕۆنانی واتایی لەبار بگەیـەنێ، ئەمـەش ئەوەیـە کـە پـێ ی دەوترێ" هەڵبژاردنی سنوردار"

کە بنەمای سەرەکی یە لەشرۆڤەکردنی یاساکانی کەواندن" بۆیـە وشـەی " شەریف" بەم شێوەیە پێشکەش دەکرێت:

شەریف

ئاوەڵناو

توانا

بەرێز

دوور لە هەموو پەیوەندیەکی سێکسی ناشەرعی

<(کەس)، و(مێ) >

ئەو وشانەی کە کەوتوونەتە نێو کەوانە تیژەکان ئەوە دەگەیەنێ کـە واتـای تایبەتی ئەو جۆرە ووشانە ناکرێ شرۆڤە بکـرێ تـەنیا لەچوارچـێوەی زمـانی " شەریف" نەبێت.

ئاشکراو روونە کە پەیوەندی بەکەسێك هەیە لە رەگەزی (مێ) بەڵام گرنگی ئەم جۆرە دەست نیشانکردنە لە هەڵبژاردن ئەو بایەخەی نابێت ئەگەر یاساکانی کەواندن بەشداری نەکاتو نەیەتە گۆڕەپانەوە.

یاسـاکانی کەوانـدن هـەوڵ دەدات توخمـە واتاییـەکانی هـاتوو لـە لقـە جیاوازەکانی سەر بەیەك پۆلی یاسایی لێك بدات. واتە لەژێر هەمان پەیوەنـدی باودا، لێرەدا ئەو بابەتەی کە مل کەچـی یاسـاکانی کەوانـدنی واتـایی دەبێـت رستەیەو هاوشانە لەگەڵ وەسفە رێزمانیەکەی دا.

دەست بە ژێـرەوەی درەخـتی رێزمـانی لـە ئاسـتی ئـایرونی (مفارقـات) دەکەیەنو دوواتر بەدوای تێکەلەکان دادکەوین.

بۆ نموونە لە رستەیەکی وەك: کچە کە ئاوێنە بچووکەکەی فرێ دا.

دەبینین شیکردنەوەی رێزمانی کە خاوەنی رۆنانێکی دراشتنی بەم شێوەیە:

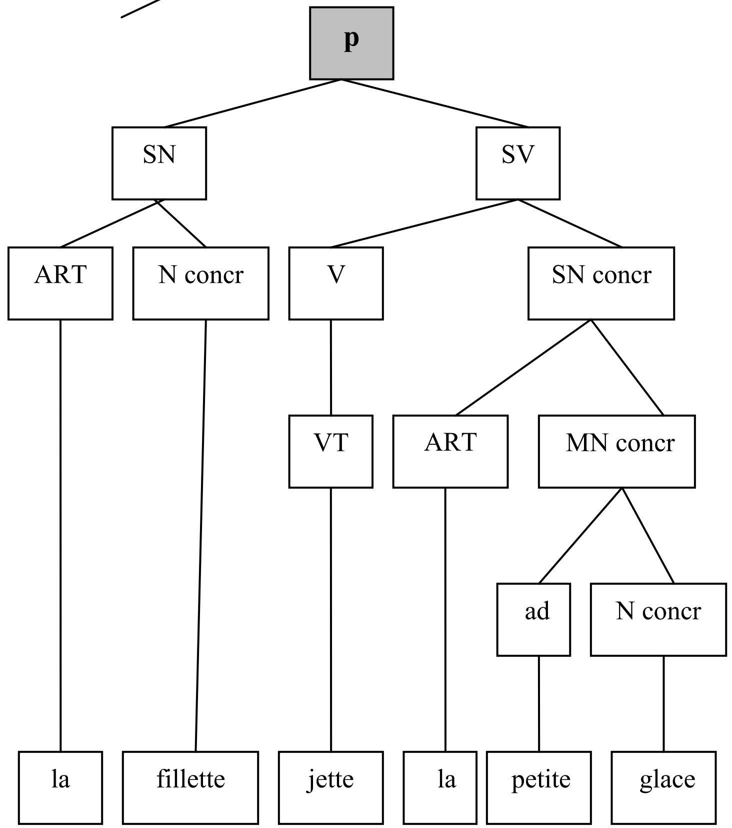

بۆ ئەوەی هەموو لقە لەبارەکانمان دەست کەوێت هەمان هێمـا (S) لەسـەر هەمان پۆلە یاساییەکانی کۆتایی دادەنێین:

بۆ نموونە S1 لەگەڵ هەردوو پۆلدا دووبارە دەبێتەوە.

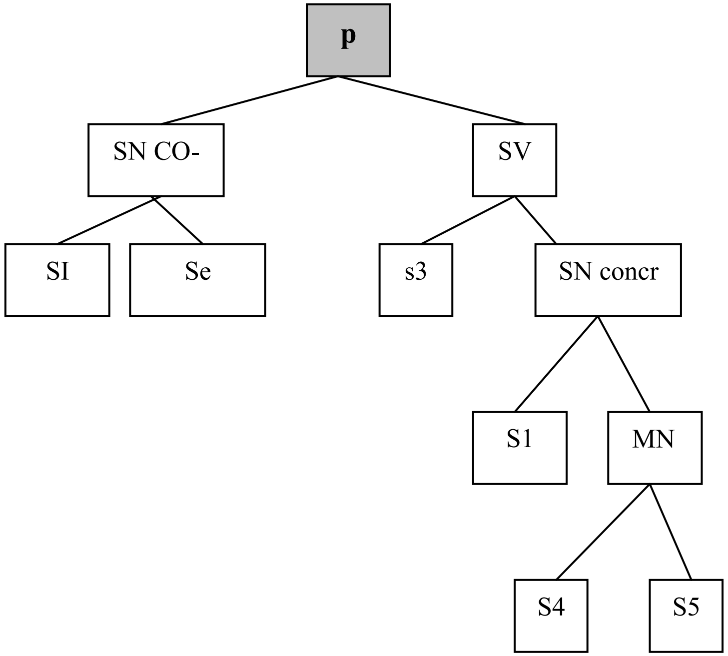

ئەوەش کێشەی گەیشتنی ڕێزمانی یە لەهەمان کاتدا کە تیۆری واتایی بـۆ دادەنرێت بۆ ڕوونکردنەوە لەسەر ئەم ڕستەیەدا.

نموونە: کچەکە ئاوێنە بچووکەکەی فڕێ دا.

La fillete jette la petite galce.

ئێستا ئەوە ڕوون دەکەینەوە کە هەر یەکەیەکی فەرهەنگی ئەم ڕستەیە چۆن پێشکەش دەکەین پێش ئەوەی دەست بە یاساکانی کەواندن بکەین.

La	ەکە
Art-defini	نیشانەی ناسراوی
Defini dansle contexte	(زانــین لــە رێگــای چوارچــێوەی گوتن دا)
Fillette	کچ
n.concr	ناوی بەرجەستە
Denombrable	دەژمێردرێ
n.fem	مێ
Object physique	تەنێکی بەرجەستە
Humain	مرۆیی
June	بچووك
Femelle	مێینە
Jette	فڕێ دەدات
Verbe	کار
v. tr	کاری تێپەڕ

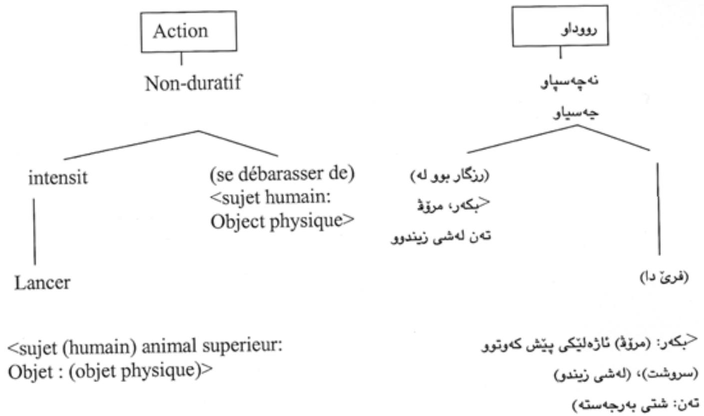

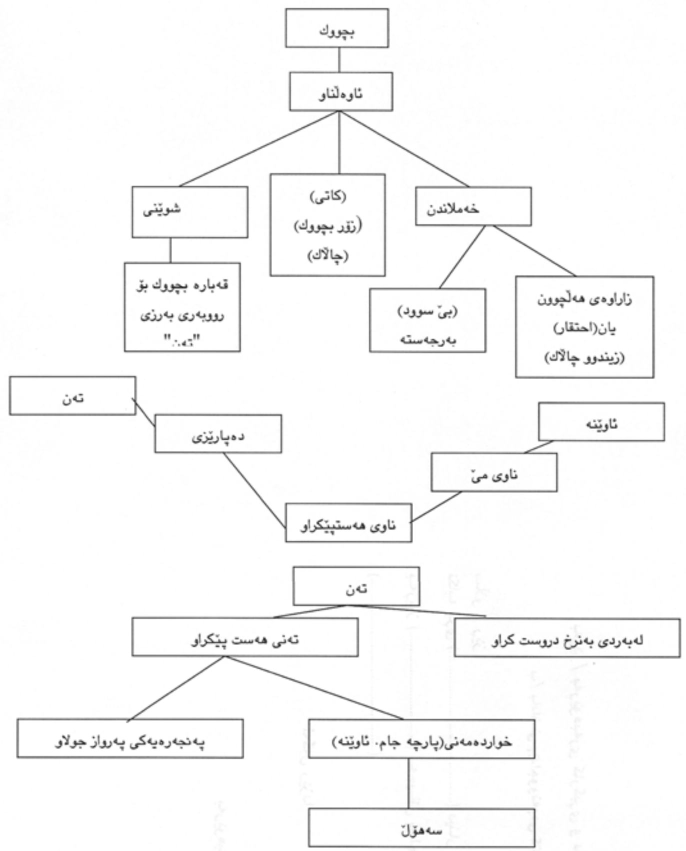

ناچار لەبەر پێداویستییەکانی نمونەکە هەندێ لایەنی واتایی نزیك لە وشەی "سەهۆڵ" "glace" وازی لێهێنراوە. ئەمەش ئەوسا دەبێت کە وشەی" glace" گوزارشت لە تەنەکە بداتەوە. کەواتە ناوێکی ژمێردراو نیە. بەهەمان هۆکارەکانەوە بیر بۆ واتا گریمانەییەکانی کاری " فرێ دان" ناچێت. با بزانین چۆن کردەی لێکدانی ئاوەڵناوی (دیاریکراوەکە) لەگەڵ ناوی (دیاریکراو) جێ بەجێ دەبێت کە یەك لەدوای یەك S4 دەبێتە " بچووك"و S5دەبێتە " ئاوێنە"

S4

1.	Petit	Adj	(Spatial)	{Depeu de voluem}	<Maetrial>
	بچووك	ئاوەڵناو	شوێن	قەبار بچووك	"تەن"
2.	Petit	Adj	(temporel)	{tres jenne}	<anime>
	بچووك	ئاوەڵناو	(کاتی)ماوەیی	زۆر بچووك	چالاك
3.	Petit	Adj	(appreciatif)	{de peu d'importance}	<abstrit>
	بچووك	ئاوەڵناو	خەملێنراو(تقدیری)	بێ بایەخ	بەرجەستە
4.	Petit	Adj	(apprecitif)	{termed' affection ou de mepris}	<anime>
	بچووك	ئاوەڵناو	(کاتی)ماوەیی	زۆر بچووك	چالاك

1- glaee n. Fèminin n. concret (dènombrablemateriel ctach důnepierre prècieuse).
2- glaee n. Fèm n. concret dènombrable(emateriel) (objet physique) (comestible) (rafraichissement).
3- glaee n. Fèm n. concret dènombrable(emateriel) (objet physique){lame de verre miroir}.
4- glaee n. Fèm n. concret dènombrable(emateriel) (objet physique) {verre a chassis mobile}.
S5

S5

1.	Glace	n. fem	n. concret	denomrable	material
	ئاوێنە	ناوی مێ	ناوی بەرجەستە	ژمێردراو	تەن

(Tache d'une pierre precieuse)

(دروست کردنی بەردی بەنرخ)

2.	Glace	n. fem	n.concret	denombrable	material
	ئاوێنە	ناوی مێ	ناوی بەرجەستە	ژمێرراو	تەن

(objet physique) (comestible)(rafraichissement)

تەنی بەرجەستە دەخورێ ساردەمەنی

3	Glace	n. fem	n.concret	denombrabie	Material
	ئاوێنە	ناوی مێ	ناوی بەرجەستە	ژمێردراو	تەن

(objet physique) {lamade verre, moiroir}

تەنی بەرجەستە پارچە شووشە، ئاوێنە

4.	Glace	n. fem	n.concret	denombrable	Material
	ئاوێنە	ناوی مێ	ناوی بەرجەستە	ژمێردراو	تەن

(objet physique) {vitre a chassis mobile}

تەنی (هەست پێکراو) بەرجەستە پەنجەریەك بە پەروازی جولاو

لە رووی تیۆری‌و لە روانگەی رێکخستنەکانی S5، S4 لەوانەیە شـازدە تێکەڵە هەبێت، باشتر وایە هەڵبـژاردەکانی S4 لـە ژمـارە (١) ەوە دابنـێن چونکە بابەتی <تەن> بە خۆوە دەگرێت‌و تاقە سیمایەکە لە شوێنێکی تر لە S5 دا دەبێتە سیمای واتایی. دەستنیشانکردنی هەڵبژاردە کـارێکی گرنگـە لەهەمان کاتدا دانی پێانراوە تاقە نیشانەیە کە رێگا دەدات کـەوا واتـا یـان واتاکانی وشەکە لەگەڵ واتایەك یان واتاکانی وشەیەکی تر لێك بدرێن.

لـە نموونەکـەی پێـشوودا هەرچـەندە نـاتوانین واتاکـانی (٢) لـە S4 دا کۆبکەینەوە(بچووك لەواتا لەگەڵ "زۆر بچووك") لەگەڵ واتای (٢) لە S5 دا (ئاوێنە لە واتا لەگەڵ " تەرکردن" ئەمـەش ئـەوە دەگـەینێ کـە واتـای

دووەم بۆ " بـچووك" پێویـست بـەوە دەکـات لـەژێر یەکەیـەك دابێـت کـە سیمای" چاڵاك"ی تێدابێت چونکە ناتوانین بڵێین بە" سەهۆڵی تەر" بچووکە.

ب- ژمێریاری رێژەی پشتەکان:

لای (کاتس) و (فۆدور) یەکـەکانی فەرهـەنگی دەربـڕین دەبـێ لێکـدارو بێت- هەروەك — بە یارمەتی یاساکانی شیکرنەوەی ناسراو بە " شیکرنەوەی پێکهاتەیی" بەرچاومان کەوت.

هەروەها رێگایەکی جیاوازی تر بۆ پیشاندانی کێشەی واتای رستە هەیە.

ئـەم رێگایـەش پەیوەسـتە بـە شـیکردنەوەی جۆرەهـا پەیوەنـدی نێـوان یەکەکان. ئەم سیستەمەش لـە لۆجێـك (المنطق) بەتایبـەتی لـە ژمێریـاری رێژەیی پشتەکان وەرگیراوە.

بەگوێرەی لۆجیك ژمێریاری رێژەی پشتەکان تاقە ئامانجی لەوەدایـە کـە جۆرەها پەیوەندی لـۆجیکی بـەدیار بخـات، بـەڵام ئـەوەی گرنگـە بـۆ ئێمـە چۆنیەتی یان ئەو رێگایەی کە بنیاتی لەسەر دەکرێ یا واتاکانی رسـتەی لـێ پێك دێت.

بۆ ئەم مەبەستەش هەوڵ دەدەین هێڵە بنەڕەتیەکانی بۆچوونی (بیـارویش Bierwish) بخەینە روو. ئەو وێنەو بیرەی کە (پاڵمەر F.R.Palmar) لـە کتێبەکەیدا بەناوی (واتاسازی) لە ساڵی ١٩٧٦دا پێش کەشی کردووە. بەڵام (پاڵمەر) ئەم بیرو بۆچوونەی بەرێگایەکی سادەو تا رادەیەك جیاواز پێشکەش کردووە.

(پاڵمەر) وای بۆ دەچێ کە واتای رستە، گریمانەیە، هەر گریمانەیەك لە چەند زاراوەیەك پێکهاتووە، یان پاڵپشتە یان بەڵگەو سەڵماندنە.

پشتەکان زاراوەنوگوزارشت لە پەیوەندییەکان دەدەنەوە.

لەبەر ئەوەی بە شێویەکی گشتی بە کردارەکانەوە پەیوەستن. بەڵام ئەوەی پەیوەندی بە بەڵگەو سەلماندنەوە زاراوەن بە زۆری بەناوەکانەوە[١٤]. پەیوەستن.

لە رستەیەکی وەك" احمد يحب فاطمة" ئەحمەد فاتیمەی خۆش دەوێ لەو گریمانەدا" خۆش دەوێ" پشتە و پەیوەندی نێوان هەردوو لا دەردەخات. (ئەحمەدو فاتیمە).

بەپێ ی عورفو رێککەوتن دەکرێ ئەم پەیوەندییە بەم شێوەیە بخرێتە روو (يحب احمد فاطمة)

(خۆش دەوێ ئەحمەد فاتیمە) "fatima،Ahmend " {aime}

لە کوردیدا هەر دەبێتە ئەحمەد فاتیمەی خۆش دەوێ.

لەو جۆرە رستانەدا رێکخستن زۆر پێویستە (١) ئەگەر رستەکە بگۆڕینو فاتیمە پێش بخەین واتە بڵێین فاتیمە ئەحمەدی خۆش دەوێ (تحب فاطمة ئەحمەد) لەو بارەدا پاڵدراو گۆڕاوە بەهەمان شێوەیەش واتای رستەکە دەگورێت.

ئەگەر" ئەحمەد" و" فاتیمە" بگۆڕینەوە بە " أ" و"ب" رێژەیەکی بەم شێوەیەمان دەست دەکەوێت [خۆش دەوێ — یحب] " أ"و"ب" ئەمەش جیاوازە لە رێژەی [خۆش دەوێ — یحب] " ب" " أ" .

١٤- ناوە فەرەنسییەکان گۆڕاون بەناوی عەرەبی.

بێ گومان دەبێ تێبینی ئەوە بکرێت کە تەنانەت ئەگەر رێژەی (ئەحمەد يحب فاطمة) ئەحمەد فاتیمەی خۆش دەوێ. ئەوە دەگەیەنی کە فاتیمەش ئەحمەدی خۆش دەوێ، بەڵام هەندێ جار پەیوەندییەکە بەرامبەری یە بۆ نموونە لە رستەیەکی وەك. (احمد متزوج من فاطمة) (ئەحمەد فاتیمەی هێناوە) کە پێویستەو دیارە کە فاتیمەش مێردی بە ئەحمەد کردووە. (فاطمة متزوج من احمد). چاکەکەی ئەم رێگایە لە پیشاندان لەودایە کە لەوانەیە لێکدانی ئەو ئەنجامانەی کە شیکردنەوەی پێکاهاتەیی دەمانداتێ دوور ناخاتەوە سەرەڕای ئەمەش ناتوانین درك بە بۆچوونیو چەمکەکانی واتا بکەین.

ج- گریمانەیی:

سەرەڕای ژمێریاری رێژەیی پشتەکان رێگایەکی تر هەیە کە لە لۆجێك وەرگیراوەو بایەخ بە سیستەمی واتای رستەدا دەدات. لەنێوان ئەم رێگایانە رێگایەك هەیە کە سەرنجی ژمارەیەکی زۆر لە واتەناسەکانی لە چەرخی نوێ راکێشاوە ئەم رێگایەش بریتی یە لە : لێکۆڵینەوەی گریمانەکانی گوتن، یان دەربڕینی گریمانەیی.

دەبێ گریمانە چی بێ؟

بۆ نموونە ئەگەر بڵێین، ئەحمەد هەر جگەر دەکێشێ ئەوە گریمانەی ئەوەمان دەداتێ کە ئەحمەد پێشتر جگەرەی کێشاوە هەمان شت لە سەر ئەم رستەیەش پیادە دەکرێت.

ئەحمەد کەمێك شەربەتی[١٥]. بەخالد دا.

١٥- لە دەقی فەرەنسیدا (مەی)یە.

لێرەدا گریمانەی ئەوە دەکەین کە ئەحمەد شەربەتی داوەتە خالد بەڵام پرسیاری ئەوە دەکەین کە چۆن گریمانەیەك بۆ دەربڕینێکی دیاریکراو دادەنێین؟ وەڵامەکە لەوەدایە کە پیادەکردنی ڕێژەی نەرێ لەسەر دەربڕینەکە بەسە، ئەگەر وەکو خۆی بمێنێتەوە تەنانەت ئەگەر ڕێژەکەش بەنەرێ بوودەڵێین: کارەکە بەراستی پەیوەستە بەگریمانەکە هەروەك چۆن لە ڕستەی (ئەحمەد چیتر جگەرە ناکێشێ) یان (هەڵەیە ئەگەر ئەحمەد بەردەوام بێت لە جگەرەکێشان)

ڕێژەی نەرێ نەکردن لە" ئەحمەد پێشتر جگەرەی دەکێشا" بە ڕاستی دەمێنێتەوە چونکە پەیوەستە بە گریمانە. هەمان دیاردە لەگەڵ دەربڕینی وەك: " ئەحمەد کەمێك شەربەتی نەدا بە خالد" چونکە باشتر وایە داکۆکی بکرێت کە" ئەحمەد شەربەتی بەخالد داوە"

ئەم ڕێژەیە جۆرێکە لە گریمانەکانی دەربڕین" ئەحمەد کەمێك شەربەتی بەخالد دا"

بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین: گریمانەکانی دەربڕین لەکۆمەڵێك ڕستە پێك هاتووە. کە ڕێژەی ئەرێ تیایاندا ڕاستە هەرچەند ڕێژەی نەرێش لەدەربڕینەکاندا هەبێت.

لەکاتێکدا هەندێ لە گۆڕانکاریەکانی ڕێزمانی بەکارنەهێنراوە تەنیا بۆ دۆزینەوە گریمانەکانی دەربڕین نەبێ، وەك پرسیار شوێن کەوتوویی‌و فەرمان ....هتد.

ئێستا هەوڵ دەدەین دۆخێکی دەربڕین لە ڕێژەی نەرێ وەربگرین.

بۆ نموونە: خالید ڕقی لە مەی نابێتەوە.

وەرگر یان مرۆڤ کە گوێ ی لەم دەربڕینە دەبێت دەتوانێ لەوە بگات کە خالد زۆر حەز لەمەی دەکات، ئایا ئەم ڕستەیە پەیوەندی بە گریمانەوە هەیە؟

کە شێوازی شوێن کەوتوویی بەکار دەهێنین‌و ئەم ڕێژەیەمان دەست دەکەوێت:" خالید ڕقی لەمەی نابێتەوە بەڵام زۆریش شەیدای نیە"

لەم بارەدا ڕێژەی ئەرێ" خالید زۆر حەز لەمەی دەکات"

بەتەواوی ڕووی نەداوە.

کەواتە پەیوەندی ئەم کارە بە گریمانەی دەربڕین نیە"

"خالد ڕقی لەمەی نابێتەوە"

بەڵام ڕاستی هەمیشە سادە نییە، بۆ نموونە ئەگەر دەربڕینێکی باوڵای فەیلەسوفەکان وەرگرین وەك ڕستە: پاشای فەرەنسا سەری ڕووتاوەتەوە) ئەم ڕستەیە وەکو ڕووداوێك یان گریمانەیەك وەربگرین کە فەرەنسا پاشای نیە لەوکاتەدا.

دەربرینەکە دەبێتە" پاشای فەرەنسا سەری ڕووتاوەتەوە" بۆ گاڵتەیە چونکە ئەم جۆرە دەربڕینە پێچەوانەی یاسایەکی بنجی یە لە لۆجیك دا کە پێی دەوترێ گریمانەی هەبوون(مناطقة) واتە هەموو پاڵپشتێك پێویستی بە بەڵگەو سەلماندنێك هەیە واتە لە گریمانەی (ا) دا پێویستە (ا) هەبێت.

سەرەڕای ئەمەش ئەوەی وا دەکات شیکردنەکە ئاڵۆزبێت لەوەدایە کە گریمانە کە هەندێ جار پەیوەندی بەو کارەوە هەیە کە بەکارهێنراوە.

بۆ نموونە کە دەربڕینێکی وەك:" دەزانم خالید ئامادەبوو" لەو بارەدا من داکۆکی لەسەر ئامادەبوونی خالید دەکەم.

لەرێژەی نەرێدا" نەم دەزانی کە خالید ئامادەبوو" بەڵام ئامادەبوونی خالید هەیەو بەراستییە، چونکە پەیوەستە بە "گریمانە" بە پێچەوانەی ئەمەش ئەگەر چوارچێوەی دەربڕینەکە بپارێزینو تەنیا کارەکەی بگۆڕین چی روودەدا؟ ئەگەر بڵێم" حەزم دەکرد خالید ئامادەبووایە" من لێرەدا دڵنیانیم کە خالید ئامادەبووە کەواتە لێرەدا گریمانە نییە.

ئەو گریمانانەی لەسەر زمانە سروشتی یەکان (زمانەکانی مرۆڤ) پیادە یان راڤە دەکرێت زۆر ئاسان نیە بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە ئاستی شیکردنەوەی واتایی سوودێك دەگەیەنێ کە رێگا دەدات —لە چوارچێوەی سنورەکەیدا- و لە روانگەی سووچی جیاوازەوە واتای دەربڕین بپشکێنرێو لێکۆڵینەوەی ئەم واتایە بکرێت.

بەشی پێنجەم

" ئەنجام"

پەیوەندی نێوان رێزمانو واتاسازی:

تا ئێستاش هەندێ لێکۆڵەرەوەکان بەردەوامن لە بواری لێکۆڵینەوە لە واتای ووشە، بەڵام زۆربەی ئەو زمانەوانانەی کە بایەخ بە کێشەی رێکخستنی واتایی دەدەن، واتای وشە لە چوارچێوەی رستەدا دەکۆڵنەوە.

ئەوەی کەلە سەری رێك کەوتوونو زانراوە- تا ئێستا- ئاڵۆزترین کێشە کە بە پلەی یەکەم دێت لە لێکۆڵینەوە زمانیەکاندا، کێشەی پەیوەندی نێوان رێزمانو واتایە، بۆیە بە پێویستمان زانی ئەنجامو کۆتایی ئەم کتێبەمان وەك کورتە باسێك بێت بۆ قۆناغە گەورەکانی هەندێ لە رێڕەوەکان بەتایبەتی رێڕەوی ئەمریکی، چونکە رێڕەوەکانی ئەمریکی بەردەوام چەندین توێژینەوەی زمانی لەو بوارانەی کە پەیوەستە بە رێزمانو واتاسازی ئەنجام داوەو ئەنجامی دەدەن.

بە ماوەیەکی کەم لەدوای وتارەکەی (کاتس)و (فۆدۆر) لەسالی ١٩٦٣ ئەوگۆرانکارییانەی کە لە لایەن (کاتس)و (پوستال postal) بەدوای داهات، زمانەوانی بەرهەم هێنانو گوێزانەوە گەشەیەکی گرنگی لە ساڵی دواتر بەخۆوە بینی.

لە ساڵی **١٩٦٥** چۆمسکی(Chomsky) کتێبێکی لە ژێـر ناونیـشانی هەندێ لایەنی تێوری ڕێزمانی (Aspects of the therory of sytntax) دەرکرد ئەم کتێبە بۆ زمانی فەرەنـسی لەسـاڵی (١٩٧١) لـەژێر ناونیـشانی (Aspects de la therorie syntaxique) وەرگێــڕدار چۆمـــسکی لەکتێبەکەیدا ئاماژەی بۆ ئەوە کرد کـە چاوخـشاندنێك بـە چـەندین تیـوری بکرێتو بە تایبـەتی ئـەوەی پەیوەنـدی بـە یاسـاکانی (لێکـدان) لەئاسـتی لێکدانەوەی واتایی دا هەیـە. پێـشنیازی ئەوەشـی کـرد- لـە و ماوەیـەدا- ئاستی ڕێزمانی لە ئاستی واتایی جیا بکرێتەوە.

لەسەر ئەو بنامایە یاساکان پێویستیان بە سێ پێکهێن هەیە.

١- **پێکهێنی ڕۆنانی:** ئەمەش پێکهێنی بنکەیی بەخۆوە دەگرێت(یاساکانی دووبارە نوسینەوە یاسا لەسەر بنەمای پۆل کردنو یاسا فەرهەنگیـەکان) کە پێویستیان بە ڕۆنانی قوڵ هەیـە، ئەمـە لـە لایـەك، لـە لایـەکی تـر پێکهێنی گوێزراو خۆی ڕۆنانی قووڵ دەگورێـت بـۆ ڕۆنـانی سـەرەوە یـان ڕۆنانی بەرچاو.

٢- **پێکهێنی واتایی:** لە کۆمەڵە یاسایەکی نماینەدی واتایی پێکهاتووەکە لە ڕۆنانی قووڵ دا بۆ ڕوونکردنەوەی واتا پیادە دەکرێ.

٣- **پێکهێنی دەنگسازی:** یاساکانی نماینەدی فۆنۆلۆژی لەسەر ڕۆنانی سەرەوە پیادە دەکات بۆ لێکدانەوەو دەرخستنی فۆنۆلۆژی.

تیۆری نموونەیی

بە شێوەیەکی سادە ئەم بۆچـوونە بـە " تیـۆری نموونـەیی" نـاونراوە کـە دەکرێ بەم شێوەیە پیشان بدرێت.

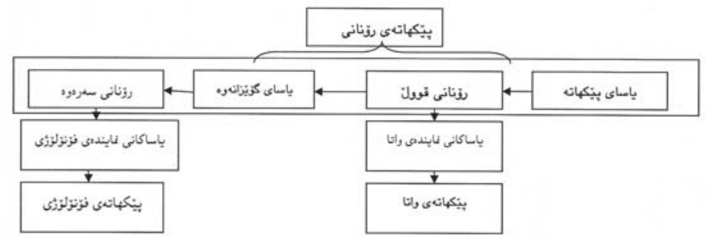

پێکهاتـە بنـچیەیەکانی تیـۆری نموونـەیی چۆمـسکی **١٩٦٥** بـەپێ ئـەم هێلکاریە ، پێکهینەکانی فۆنۆلۆژیو واتای بەپێ ی لێکدانەوەیـە، واتـە تـەنیا باسی دەنگەکان یان واتاکان بێ ڕووداوی ڕسـتە دەکـات، واتـە ئەوانـە خۆیـان ڕستە دروست دەکەن.

پێکهاتەی واتایی سەربار لـە ڕاسـتیدا هـەوڵ دەدات هەنـدێ دیـاردەی لـە هێلکاریو شێوەکاندا باس کرا درك بکات بـۆ ئـەوەی تـەمو مـژی واتـایی لـە نموونەیەکی وەك" نیشانەکە ڕاستە" ڕوون بکاتەوە: لەوانەیە نیـشانەی مۆسـیقا یان نیشانەی چێشتخانە بێت.

بە تایبەتی لەرستە نامۆکانی وەك: فرچەی ددانەکە بە نیگای سـووك چـاوم لێ سۆر دەکاتەوە.

سەرەڕای رستە لێڵە رێزمانیەکانی وەك: ئەحمەد فاتیمەی پتر لە خالید خۆشی دەوێت، رستەی باسکراو بە دووبارە رۆنانی وەك: ئەحمەد فاتیمەی خۆش دەوێتو فاتیمە لەلای ئەحمەد خۆشەویستە.

پێکهاتەی واتایی بەگشتی هەوڵ دەدات بۆ دووبارە کردنەوەی نموونەکە کە توانای لێکدانی راستەقینەی نێوان دەنگو واتایە کەچی لەروانگەی گوێزانەوەکان تەنیا هەر روخسارێکی رووتە هەر رێز کراوەو ناتوانێ گۆڕانکاری لە واتاکانی رۆنانی قووڵ دا بکات کە پێویستە لەم بوارە دا رەچاو بکرێت کە بە تیۆری نموونەیی ناونراوە، رۆنانی قووڵ دەستنیشانی نمایندەی واتاییو رۆنانی سەرەوە دەستنیشانی نمایندەی دەنگی دەکات.

ئەو بیرەی کە یاساکانی نمایندەی واتایی لەسەر ئاستی رۆنانی قووڵ پیادەی دەکات، هێواش هێواش لە برەوکەوت بەتایبەتی دوای ئەو رەخنانەی کە ژمارەیەکی زۆر لە زمانەوانەکان ئاراستەیان کرد.

لە دەربڕینێکی وەك: ژمارەیەکی زۆر لەخەڵکی ژمارەیەکی کەم لە کتێب دەخوێنینەوە، و(ژمارەیەکی کەم لە کتێبەکان لە لایەن ژمارەیەکی زۆر لەخوێنەران خوێندراونەتەوە).

هیچ هۆکارێكو رێگایەك نیە بۆ دۆزینەوەی هۆی ئەوەی کە ئەم دەربڕینانە خاوەنی واتایی جیاواز بن ئەگەر تەنیا پشت بە رۆنانی قووڵ ببەستین هەمان کێشەو تەنگو چەڵەمە لەگەڵ ئەم رستەیەدا سەرهەڵدەدات " ئەحمەد ئەوەی فاتیمەی خۆشی دەوێ" هێز لە سەر وشەی "ئەحمەد" دانراوە. و رستەی " ئەحمەدە ئەوەی فاتیمە خۆشی دەوێ" بەبێ هێز دەبینین جیاوازی لێکدانەوەی واتایی ئەم دوو رستەیە لەئاستی قووڵ دا دەرناکەوێت، چونکە هەردوو رستەکە هەمان رۆنانی قوڵیان هەیە کە رستە ی:" فاتیمە ئەحمەدی خۆش دەوێت"ە بەرامبەر بەم کێشانەی کە بەهۆی هەڵبژاردنی تەواوی تیۆری نموونەیی کە

تەواوی لێکدانەوەکانی واتایی لەسەر بنەمای رۆنانی قووڵی رستە بنیات دەنێ، دوو رێرەوی گەورە سەریان هەڵداو هێواش هێواش رێگایان خۆش کرد: تا" واتای بەرهەم هێنان" لەگەڵ" لاکۆف " Georges Lakaff" دا دەرکەوت.

" لاکۆف" بەپێی شیکردنەوەی نموونەکانی چۆمسکی وای بۆ دەچێت کە هەردوو رستەی: ئەحمەد باسوقەکەی [١٦]. بە چەقۆ دەبڕی و ئەحمەد چەقۆی بۆ بڕینی باسۆقەکە بەکار هێنا" رۆنانی قووڵیان (ئەو دوو رستەیە) بەرادەیەکی هەست پێکراو جیاوازە.

ئەو دوو رستەیە پەیوەندییەکی هاوبەش گرێیان نادات(دەتوانێ بیسەلمێنێ بەپێی بۆچوونەکەی لا کۆف- کە ئەو دوو رستەیە بەهیچ شێوەیەك پێك ناچن) ئەمەش بەهۆی زنجیرەیەك لەسەلماندنو ئەزموونی تاقیگەیی کە زەحمەتە بەو پەلەییە دەستنیشانیان بکەین.

لاکۆف هەوڵی دا جیاوازی ئەو دوو رستەیە لەرووی رۆنانی سەرەوەو بەشداریان لەرووی واتاوە دەربخات وایان لێبکات ژمارەیەکی زۆر لە سیما رێزمانیەکانی ئاستی قووڵی رستە دابەش بکەن.

بە واتایەکی تر دەڵێین: بۆ ئەوەی پەیوەندیەکی لە بارمان لە رووی رۆنانی قووڵەوە دەست بکەوێت دەبێ لایەنە لێکچووەکانی واتایی ئاستی سەرەوە بزانین، کە بەم پێیە پێویست دەکات دووبارە توێژینەوە لە رۆنانی قووڵ لە ئاستێکدا کە زۆر دابڕاوترە لەو ئاستەی کە چۆمسکی پێشنیازی کردووە، بکەین.

لە چوارچێوەی ئەم تیۆرییەدا رستە نامۆکانی واتاییو راستی فەرهەنگی پێویستی بە هێنانەوەی لۆجێكو رێزمان بە یەکەوە دەکات بەم پێ یە

١٦- لە دەقی فەرەنسی دا(Antoine)یە.

پێکهاتەی بنکەیی پێشنیازکراو زۆرتر لەهەندێ خاڵ دا — تا سیستەمی لۆجیکی لۆجێکراو(مناطقة) پێك دەچن لاکۆف بۆ ئەم کێشەیە کتێبێکی تەواوی تەرخان کرد بەناوی زمانەوانیو لۆجیکی سروشتی " Linguistique et logique naturelle[۱۷]." لەوکیتبەدا لاکۆف لەو گریمانەیەی کە پەیوەندی لە نێوان ڕۆنانی لۆجیکیو ڕۆنانی ڕێزمانی دا هەیە، دەست پێدەکات.

لاکۆف پەنا دەباتە بەر ئەو چەمکانەی کە لە لۆجیك وەرگیراون بەرێگایەك جۆرێك لۆجیکی تایبەتی دەداتێ کە بە"لۆجیکی سروشتی" ناوی دەبات.

لە ڕووانگەی بینینی شیکردنەوە دیاردەی زمانی دەبێ ڕۆنانی ڕێزمانی ڕستەیەك هەمان وێنەی لۆجیکی ئەو ڕستەیەبێت. ئەمەش پێویست بەوە دەکات ئەو یاسایانەی ڕێژەی لۆجیكو ڕێژەی ڕۆنانی سەرەوە بەیەکەوەگرێ دەدات یاساکانی ڕێزمانی بێت.

بە شێوەیەکی گشتی- بەلای لایەنگرانی واتای بەرهەمهێنان- ئاستی ڕۆنانی قوول زۆر پێویست نیە، ڕێزمانیش نابێ سەربەخۆیێکی تەواوی هەبێت. ئەمەش بەهۆی بەراورد بە واتا لە ڕۆنانی ژێرەوە.

هەروەها مەودای ئەوە نییە زنجیرەیەك لە پۆلە ڕێزمانیەکان بانگ بکرێنەوە چونکە ئەم ئاستە لەپۆلەکانی " لۆجیکی — واتایی- ڕێزمانی " پێکهاتووە، دەکرێ ئەم مۆدێلە لەو وێنەیەدا بخرێتە ڕوو.

ڕۆنانی ژێرەوە ← گوێزانەوە ← ڕۆنانی سەرەوە (لۆجیکی واتایی و ڕێزمانی)

١٧- لە ساڵی ١٩٧٢ وەرگێڕان فەرەنسییەکەی کەتە بازاڕ.

ئەو کێشانەی کە تیۆری نموونەیی ورووژاندنی بووە هۆی سەر هەڵدانی گریمانە تازەکان ئەو گریمانانەش بوونە مایەی دروست بوونی واتای بەرهەم هێنان" بەڵام ئەم کێشەیە لەو ئاستەدا لە تیۆریەکەی چۆمسکی ناوەستێت.

بەپێی ئەو گازاندانەی کە دژی تیۆری نموونەیی سەریان هەڵدا" چۆمسکی" لەلای خۆی گەیشتە هەڵبژاردنی واتای لێکدانەوەیی زۆر ئاڵۆز. بەئاشکرا دەرکەوت کەتیۆری نموونەیی دەکرێ هەندێ گۆڕانکاری بەسەردابێت، لەمەودوا دەکرێ پێکهێنی واتایی لە سنووری نمایندەی ڕۆنانی سەرەوە بێتو تایبەت نەبێت بە ڕۆنانی قووڵ.

ئەمە بوو ئەنجامی هەندێ لە تاقیکردنەوەکانی هەندێ دیاردە کە بەهۆی هێز لەسەر هەندێ لە ووشەکاندا دەر خست. بۆ نموونە لە ڕستەیەکی وەك:" ئەحمەد خۆی لێرە ئامادەیە" بەهێز خستنە سەر وشەی "ئەحمەد" چونکە گریمانەی ئەوە دەکرێت کەسێکی تر لەوێ بووبێ بەڵام ئێمە مەبەستمان(ئەحمەد)ە.

بۆ درك کردن بەو جۆرە دیاردانە چۆمسکی لەسەرەتاوە ئاماژەی بەوە کرد کە هیچ جۆرە هۆکارێکی دەربڕین نیە کە ئەم دیاردانە لە ڕۆنانی قووڵ ڕون بکاتەوە، بەڵام پاش پشکنینو چەندین تاقیکردنەوە گەیشتە ئەوەی کە پێکهێنی واتایی دەکرێ لە ئاستی سەرەوەدا بنوێنرێت، هەروەك چۆن لە ئاستی ژێرەوەدا دەنوێنرێت.

چۆمسکی ئەوە دەسەلمێنێت کە ڕۆنانی سەرەوە لە توانای دانیە چارەسەری هەندێ لە کێشەکانی واتایی لە هەندێ ڕستەدا بکات. بۆ تێگەیشتنی ئەو جۆرە ڕستانە ناچارین پەنابەرینە بەر ڕۆنانی قووڵ.

بۆ نموونە ڕستەیەکی وەك: زۆر لەخەڵکی کەمێك لەکتێبەکان دەخوێننەوەو ڕستەی: کەمێك لەکتێبەکان لەلایەن خەڵکانێکی زۆر خوێندراونەتەوە. لە و

دوو رستەیەدا ناچارین پەنا بەرینە بەر هەردوو رۆنانەکە رۆنانی سەرەوە رۆنانی قوولّە بۆ ئەوەی هەست بە جیاوازی نێوان ئەو دوو دەربڕینە بکەین.

بۆ ئەوەی بکرێ لەو جۆرە دیاردانەی کە دەردەکەون بگەین چۆمسکی پێشنیازی ئەوە دەکات. کە رۆنانی قوولّ لەمەو دووا بە تەنیا ئەو ئاستە نییە کە خاوەنی جیاوگێکی وا بێت کەلە رێگای ئەوەوە واتا پێشبینی بکرێتو لێکبدرێتەوە کەواتە تیۆری نموونەیی گۆڕاو ناوێکی تری لێنرا ئەویش" تیۆری نموونەیی فراوانکراو" ە کە ئەم مۆدێلەی چۆمسکی دەکرێ لە وێنەی وادا دەربکەوێت.

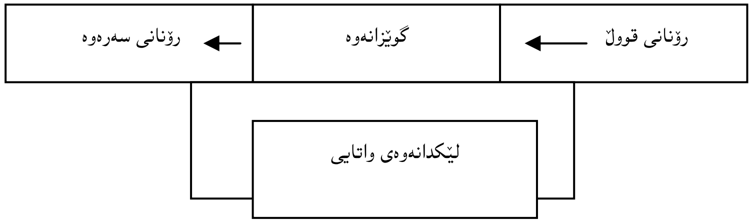

لێکدانەوەی واتایی[18]. بێ گومان پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێت کە ئەو وەرگێرانە ئاماژە بۆ لێکدانەوەی واتایی دەکات ئەگەر بکرێت لە روانگەی رۆنانی سەرەوە رۆنانی قوولّ ئەنجام بدرێت ئەوا رۆنانی قوولّ بەردەوام دەبێت لە بینینی رۆڵی سەرەکی، چونکە هەموو گۆرانەکان(گوێزانەوەکان)ی پەیوەندی فەرهەنگی پێش گۆرانەکانی رێزمانی تەواو دەبێت.

لەدووای ئەمەدا دەتوانین بڵێین تەنانەت ئەگەر کرا بۆ ئەو تیۆریە" تیۆری واتایی فراوانکراو" گەشەی نوێی بەخۆوە ببینێ، ئەوا لێکۆڵینەوە لەو گەشەیەدا، بێگومان لە چوارچێوەی ئەم کتێبە دەردەچێت.

١٨- وەرگێرانی ١٩٧١ .

لیستی سەرچاوەکان

-Bassam Barake- Dixtionnaire de linguistique Francais- Arabe-press، Tripoli- liban.

-F. de saussure – cours de linguistique general، paris payot-1979.

-Georges Mounin –Clefs pour، In semantique، -paris Edition seghers، 1872.

-jean Dubois – Dictionanrie de lingusitique، paris Larousse، 1973.

- د. عبدالسلام المسدي، قاموس الليسانيات عربي- فرنسي، فرنسي- عربى، الدار العربية للكتاب، تونس ١٩٨٤.